

© Csata Hanna

nka
Nemzeti Kulturális Alap

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Ambrus Judit, Barabás András, Czeglédi András, Margócsy István, Trencsényi Balázs.
Munkatársak: Bojtár Endre, Kovács János Mátyás, Szilágyi Ákos

Herbert Marcuse • Kiss Noémi

Uladzimir Nyakljajeu • Gulloten Emília

Száz Pál • Csata Hanna

**SZÜKSÉGTELEN
ÁLLAPOTOK**

2017. 8. szám

Ára: 700 Ft

© Csata Hanna

E SZÁMUNK SZERZŐI

Csata Hanna (1989) az SZFE filmrendező szakának végzős hallgatója

Gulloten Emília (olykor Steinmacher Kornélia, 1987) irodalomtörténész

Kiss Noémi (1974) író, műfordító

Marcuse, Herbert (1898–1979) német filozófus, szociológus

Nyakljajeu, Uladzimir (1946) belorusz író

Száz Pál (1987) a pozsonyi Comenius Egyetem magyar szakán doktorált

E számunk fotóit Csata Hanna készítette a *Testről és Lélekről* című film forgatásán. Csata Hanna a Színház- és Filmművészeti Egyetemen Enyedi Ildikó osztályába járt, a filmben videóasszisztensként dolgozott.

2000 – 02.20. – *Instant feltámadás*

Az újrálétező 2000 folyóirat délutánja felolvasásokkal, beszélgetéssel, jövődömondással.

Azaz mindenképp olyan dolgokkal, amikre ezen a délután szükség lehet.

Vendégeink lesznek:

G. István László, Szabó T. Anna, Takács Zsuzsa, Vajda Mihály és mások.

Február 20-a, délután 5 óra, Magvető Café, Budapest, VII. kerület, Dohány utca 13.

A 2000 folyóirat nagy örömmel venné, ha adója **1%-**át a lapunknak ajánlaná fel.

Adószámunk: 18244274-2-41

Köszönjük!

Még a kutya is 2000-t olvas!

Mit szólna egy féléves 2000-előfizetéshez? Utaljon **3000 forintot** bankszámlánkra, s lapunk postán indul útjára Önhöz!

Bankszámlaszámunk:

K&H Bank Zrt., 10201006-50165757-00000000

Ha utal, írja meg postacímét a ketezer.lap@gmail.com címre.

Köszönjük!

A 2000 egyes számai kaphatók a lapárosoknál, az Írók Boltjában, a Magvető Caféban és az Atlantisz Könyvszigeten.

2000

I R O D A L M I É S T Á R S A D A L M I H A V I L A P
29. ÉVFOLYAM 8. SZÁM

Herbert Marcuse: <i>Represszív tolerancia</i>	3
Kiss Noémi: <i>Az elzárt Kaukázus – utazás a hegyi faluba</i>	28
Uladzimir Nyakljajeu: <i>A Föld királya</i>	42
Gulloten Emília: <i>Amikor a műsák feleselnek</i>	51
Száz Pál: <i>Síron túli történet</i>	62
Csata Hanna fotói	

FELELŐS SZERKESZTŐ: MARGÓCSY ISTVÁN

SZERKESZTŐK: AMBRUS JUDIT, BARABÁS ANDRÁS, CZEGLÉDI ANDRÁS, TRENCSENYI BALÁZS

MUNKATÁRSAK: BOJTÁR ENDRE, KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS, SZILÁGYI ÁKOS

OLVASÓSZERKESZTŐ: AMBRUS JUDIT **LAPTERV:** SZÜTS MIKLÓS

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: HERNER JÁNOS, HORVÁTH IVÁN, LENGYEL LÁSZLÓ, TÖRÖK ANDRÁS

KORÁBBI SZERKESZTŐINK, MUNKATÁRSAINK: KÁLMÁN C. GYÖRGY, NAGY MÓNICA ZSUSZANNA

RÉTI PÉTER SZÜTS MIKLÓS

LEVÉLCÍM: 1380 Budapest, Pf.: 1090. **E-MAIL:** ketezer.lap@gmail.com **INTERNET:** www.ketezer.hu

FACEBOOK: <https://www.facebook.com/2000IrodalmiEsTarsadalmiHavilap>

KIADJA A MENTOR IRODALMI ALAPÍTVÁNY. FELELŐS KIADÓ: CZEGLÉDI ANDRÁS.

KÉSZÜLT GOUDY ÉS OFFICINA BETÜKKEL. TÖRDELÉS: SÖRFŐZŐ ZSUSZA.

NYOMDAI NYOMÁS, KÖTÉSZET: ADUPRINT KFT. FELELŐS VEZETŐ: TÓTH BÉLÁNÉ

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK AZ ÍRÓK BOLTJÁBAN.

TÁMOGATÓNK: NEMZETI KULTURÁLIS ALAP

© Csata Hanna

Represszív tolerancia

Ez az esszé a tolerancia eszméjét vizsgálja a magasan fejlett ipari társadalmakban.¹ És arra a következtetésre jut, hogy a tolerancia megvalósítása azt követeli, hogy intoleránsak legyünk az uralkodó politikai praktikákkal, lelkületekkel és véleményekkel szemben – továbbá a toleranciát ki kell terjesztenünk olyan praktikákra, lelkületekre és véleményekre is, amelyeket manapság megvetnek vagy elnyomnak. Más szavakkal: a tolerancia ma újra úgy jelenik meg, mint kezdetben, vagyis az újkor elején: egy pártos cél, egy szubverzív és fölszabadító fogalom, valamint egy ehhez illeszkedő praxis. Megfordítva: amit ma toleranciaként hirdetnek és a tolerancia nevében tesznek,

---

A fordítás alapjául szolgált: Herbert Marcuse: Repressive Toleranz, in: Robert Paul Wolff – Barrington Moore – Herbert Marcuse: *Kritik der reinen Toleranz*, Suhrkamp Verlag 1970. 91–128.

¹ Ezt az esszét a Brandeis University-beli diákjaimnak ajánlom.

sok manifesztációjában az elnyomás érdekeit szolgálja.

A szerző tisztában van azzal, hogy jelenleg nincs olyan hatalom, autoritás vagy kormányzat, amely a felszabadító toleranciát le tudná fordítani a gyakorlat nyelvére; de mégis azt gondolja, hogy az értelmiség feladata és kötelessége, hogy emlékeztessen és megőrizze azokat a történelmi lehetőségeket, amelyek mára már utópikussá váltak. Az értelmiség feladata, hogy áttörje az elnyomás közvetlen konkrétságát, hogy segítsen a társadalmat olyannak felismerni, amilyen, és amiképp cselekszik.

A tolerancia öncél. Egy humánus társadalom előfeltételei közé tartozik, hogy az erőszakot eltávolítsuk, és az elnyomást annyira lecsökkentsük, amennyire csak lehetséges, hogy így az embert és az állatot megvédjük mindenféle kegyetlenséggel és agresszióval szemben. Ilyen tár-

sadalom még nem létezik; a felé való haladást (ma inkább, mint bármikor) az erőszak és az elnyomás tartóztatja föl. A nukleáris háborúval szembeni elrettentésben, a felforgatással szembeni rendőri akciókban, az imperializmussal és a kommunizmussal szembeni technikai segítségben, a neokolonialista mézárások pacifikálási módszereiben úgy a demokratikus, mint az autoriter kormányzatok erőszakot és elnyomást hirdetnek, és ekképp is cselekszenek. És azok az emberek, akik alá vannak vetve ezeknek a kormányzatoknak, megtanulják, hogy ezek a praktikák a *status quo* fenntartását szolgálják. A tolerancia így kiterjed olyan politikai intézkedésekre, feltételekre és viselkedési módokra, amelyeket nem szabadna tolerálnunk, mert hiszen ezek akadályozzák vagy egyenesen szétbomlasztják egy félelem és nyomor nélküli létezés esélyeit.

Ez a tolerancia erősíti a többség diktatúráját, amellyel szemben az igazi liberálisok láznak. A tolerancia politikai helye megváltozott: miközben többé-kevésbé hallgatólagosan és alkotmányosan megvonják az ellenzékétől, az éppen elfogadott politikán belül kényszeres viselkedés lesz. A tolerancia így aktív beállítottságból passzív beállítottsággá alakul át, praxisból nem-praxis lesz: az alkotmányos hatóságok *laissez-faire*-jévé válik. A nép elviseli azt a kormányzatot, amely elviseli a maga

ellenzékét az alkotmányos hatóságok keretei között.

A radikális gonosszal szembeni tolerancia most jóként jelenik meg, mert az egész kohézióját szolgálja, a bőséghez vagy a még nagyobb bőséghez vezető úton. A félrenézés, amikor a reklámoknak és a propagandának köszönhetően gyerekek és felnőttek butulnak el, az embertelenül romboló erőszak felszabadulása Vietnámban, különleges alakulatok toborzása és kiképzése, a tehetetlen és jó szándékú tolerancia a vásárlásokban rendszerint előforduló becsapásokkal szemben – ezek nem torzulások vagy elhajlások, hanem a rendszer lényegéhez tartoznak. Egy olyan rendszer lényegéhez, amely a tolerancia támogatásán keresztül a létért való küzdelmet akarja örökössé tenni, miközben minden alternatívát elnyom. A nevelés, a morál és a pszichológia nevében felháborodunk, ha a fiataalkori bűnözés növekedéséről hallunk, de nem háborodunk fel, ha egyre tökéletesebb lövedékek, rakéták és bombák bevetéséről hallunk. Pedig utóbbiak egy egész és érett civilizáció bűncselekményei.

Van egy dialektikus tétel, mely szerint az egész határozza meg az igazságot – nem abban az értelemben, hogy az egész a részei fölött vagy azok előtt helyezkedne el, hanem abban az értelemben, hogy ennek struktúrája és funkciója meghatároz minden különös feltételt

és vonatkozást. Így egy represszív társadalomban még a haladó mozgalmak is könnyen átcsaphatnak a maguk ellentétébe, ha átveszik a fennálló játékszabályait. Hogy egy messzemenően vitatott esetet említsek: a politikai jogok gyakorlása (mint a választásé, a sajtónak, a szenátoroknak való levélírás stb., a demonstrációkon való részvétel, eleve lemondva az erőszak alkalmazásáról) egy totálisan igazgatott társadalomban csak ennek az igazgatásnak az erősítését szolgálja, amennyiben annak a demokratikus szabadságnak a meglétét igazolja, melynek a tartalma már régen megváltozott, a hatékonysága pedig már régen elveszett. Egy ilyen esetben a szabadság (vonatkozzon az a véleménynyilvánításra, a gyülekezésre vagy a beszédre) a szolgaság szabaddá nyilvánításának eszközévé válik. És mégis (és itt tárul fel a dialektikus tétel teljes intenciója) e szabadságok megléte és gyakorlása az eredeti ellenzéki funkció helyreállításának előzetes feltétele; feltéve, hogy az e szabadságok (gyakran maguk kijelölte) korlátainak átlépésére vonatkozó erőfeszítés intenzifikálódik. A tolerancia funkciója és értéke általában a társadalomban uralkodó egyenlőségtől függ, amelynek keretei között a toleranciát gyakoroljuk. Ugyanakkor a tolerancia maga átfogóbb kritériumoknak van alávetve: horderejét és határait nem lehet a mindenkori társadalomból kiindul-

va definiálni. Más szavakkal: a tolerancia csak akkor öncél, ha valóban mindenoldalú, és az uralkodók éppúgy gyakorolják, mint az uraltak, az urak éppúgy, mint a szolgák, az üldözők éppúgy, mint az üldözöttek. Egy ilyen mindenoldalú tolerancia csak akkor lehetséges, ha nincs olyan valóságos vagy állítólagos ellenség, amely szükségessé teszi, hogy a népet az agresszivitásra vagy a brutalitásra neveljék. Amíg ezek a feltételek nem teljesülnek, addig a tolerancia feltételei „sérülnek”: az intézményesített egyenlőtlenség formálja és határozza meg őket (amely egyébként bizonyosan összeegyeztethető az alkotmányos egyenlőséggel), vagyis a társadalom osztályszerkezete. Egy ilyen fajta társadalomban a tolerancia *de facto* korlátozott a legalizált erőszak vagy az elnyomás (rendőrség, hadsereg, minden fajta felügyeleti szervek) által, továbbá az uralkodó érdekek és az ezek érvényesítésére szolgáló kulcspozíciók által.

A toleranciának ezek a háttérben meghúzódó korlátozásai normális esetben megelőzik az explicit és jogi korlátozásokat, amelyeket a bíróság, a hagyomány, kormányzat stb. rögzít (gondoljunk a „rendkívüli állapotra”, a nemzetbiztonsági fenyegetésre, az eretnekségre stb.). Egy ilyen társadalmi struktúra keretei között a tolerancia működtethető és hirdet-

hető, mégpedig (1) mint a megrögzött és elfogadott viselkedési formák és eszmék passzív tűrése, még akkor is, ha káros kihatása az emberre és a természetre kézenfekvő; és (2) mint aktív tolerancia, amelyet mind a bal-, mind a jobboldallal szemben tanúsítunk, az agresszív mozgalmakkal szemben éppúgy, mint a pacifista mozgalmakkal szemben, a gyűlölet képviselőivel szemben éppúgy, mint a humánus képviselőivel szemben. Én ezt a pártatlan toleranciát annyiban nevezem „absztraktnak” és „tisztának”, amennyiben eltekint attól, hogy az egyik oldal mellett elkötelezze magát – és ezzel mintegy védelmébe veszi a diszkriminálás már meghonosodott gépezetének valóságát.

A szabadság hatókörét és tartalmát kitérítő tolerancia már mindig is pártosan intoleráns volt az elnyomó *status quo* szószólóival szemben. Amiről itt szó van, az csak az intolerancia foka és mértéke. Anglia és az Egyesült Államok megszilárdult liberális társadalmában a szólás- és a gyülekezési szabadságot a radikális ellenzékieknek is biztosították, ameddig a szavakról nem tértek át tettekre, beszédre cselekvésre.

Amíg a társadalom a hatékony, a háttérben meghúzódó korlátozásokra hagyatkozott, úgy tűnt, hogy az általános toleranciát gyakorolja. De a tolerancia gyakorlását már a liberális társadalom is egy fontos

feltételnek vetette alá: csak arra vonatkozhat, „aki a képességeinek birtokában van”. John Stuart Mill a gyerekekről és a kiskorúakról mondja: „a szabadság mint princípium nem alkalmazható azelőtt, mielőtt az ember elnyeri a szabad és egyenlő diskussziókon keresztül való fejlődés képességét”. Ez előtt az idő előtt az emberek még barbárok, és a „despotizmus a barbárokkal való bánásban egy legitim kormányzati forma, feltételezve, hogy arra irányul, hogy ezeket az embereket magasabb fejlettségi szintre juttassa, és az eszközöket az igazolja, hogy valóban e célhoz vezetnek”. Mill sokat idézett szavainak van egy kevésbé ismert implikációja, amitől az érteleme függ: ez a szabadság és az igazság belső összefüggése. Van olyan értelem, amelyben az igazság a szabadság célja és a szabadság az igazságon keresztül határozható meg és írható körül. Milyen értelemben lehet azt mondani, hogy a szabadság az igazság kedvéért van? A szabadság önmeghatározás, autonómia – ez csaknem tautológia, de olyan tautológia, amely egy sor szintetikus ítéletből adódik. Feltételezi azt a képességet, hogy meg tudjuk határozni a saját életünket: hogy képesek vagyunk eldönteni, hogy mit kell, és mit nem szabad tennünk, hogy mit akarunk, és mit nem akarunk elszenvetni. De ennek az autonómiának a szubjektuma sohasem a véletlenszerű pri-

vát individuum, a jelenlegi konkrét így-létében; hanem az individuum mint olyan emberi lény, aki csak a többiekkel együtt képes szabaddá válni. Ha meg akarjuk valósítani az individuális szabadság és a többiek harmóniáját, akkor kompromisszumot kell találnunk a konkurensok között, vagy a szabadság és a törvény között, az általános és az individuális érdekek között, a nyilvános és a privát jólét között. De nem a *meglévő* társadalom keretei között, hanem *létre kell hoznunk* azt a társadalmat, amelyben az ember nem a rabszolgája azoknak az intézményeknek, amelyek már kezdettől fogva korlátozzák az önrendelkezését. Más szavakkal: a szabadságot a mostani társadalom leghabzóbb emberei számára is előbb meg kell teremteni. És azt az irányt, amelyben keresni kell azokat az intézményes és kulturális változásokat, amelyek hozzájárulhatnak a cél eléréséhez – legalábbis a fejlett civilizációban – meg is lehet ragadni, azaz azonosítani lehet, és föl lehet vázolni. Méghozzá az ész segítségével és a tapasztalatot állandóan szem előtt tartva.

Az elmélet és a gyakorlat kölcsönjátékában megkülönböztethetjük az igaz és a hamis megoldásokat – de sohasem a bizonyított szükségszerűség, hanem mindig csak egy átgondolt és észszerű esély bizonyosságának értelmében, melynek negatív meggyőző ereje van. Hiszen az igazi

pozitívum a jövő társadalma, amely éppen ezért túl van a definíción, a meghatározáson, miközben a fennálló pozitívum valami olyasmi, amin túl kell lépünk. Ám a tapasztalat és a fennálló társadalom megértése azt mindenképpen fel tudja mutatni, hogy mi az, ami *nem vezet* egy szabad és észszerű társadalom felé, ami a megvalósításának lehetőségét akadályozza vagy torzítja. A szabadság egy sajátos történelmi folyamaton keresztül való felszabadulás, elméleti és gyakorlati értelemben. És ennyiben egyszerre jogosult és jogosulatlan, megvan a maga igazsága és a maga hamissága.

E megkülönböztetést tekintve az esély bizonytalansága nem helyezi hatályon kívül a történelmi objektivitást, de megköveteli a gondolkodás és a kifejezés szabadságát, mint a szabadság megtalálásának előfeltételét – és ez a *tolerancia*. Ez a tolerancia azonban nem lehet megkülönböztetés nélküli és egyforma, a szóban és a tettben való kifejeződés vonatkozásában. Nem vehet a védelmébe olyan hamis szavakat és jogtalan tetteket, amelyek bizonyíthatóan ellentmondanak és szembeszegülnek a felszabadulás lehetőségével. Az ilyen megkülönböztetés nélküli tolerancia jogosult az ártalmatlan vitákban, a beszélgetésekben, az akadémikus diszkussziókban, nél-

külözhetetlen eleme a tudományos üzemnek és a privát vallásnak. De a társadalom nem tekinthet el e megkülönböztetéstől ott, ahol a jelenvaló lét kielégítése, ahol a szabadság és a boldogság maga is kockára van téve: itt bizonyos dolgokat nem lehet kimondani, bizonyos eszméket nem lehet kifejezni, bizonyos politikai intézkedéseket nem lehet javasolni, bizonyos viselkedéseket nem lehet megengedni anélkül, hogy a toleranciát ne tennénk a szolgaság fenntartásának instrumentumává.

A „felbomlasztó tolerancia” (Baudelaire) és a „jóakarató neutralitás” veszélyét a *művészetre* nézve már sokan felismerték: a piac (ugyan hirtelen ingadozásokkal) egyformán magába fogadja a művészetet, az anti-művészetet és a nem-művészetet, minden egymásnak ellentmondó stílust, iskolát és formát. A „langyos medencében hívogató örvényt” teremt,² amelyben a művészet radikális impulzusa, a megmerevedett valóság elleni tiltakozása, elmerül és kioltódik. A művészet és az irodalom cenzúrája minden körülmények között reakciós. Az autentikus műalkotás nem az elnyomás védelmezője, és nem is lehet az, a pszeudo-művészet (amely lehet ilyen védelmező) pedig nem művészet. A művészet szemben áll a történelemmel, ellen-

állást tanúsít vele szemben, az olyan történelemmel szemben, amely már mindig is az elnyomás története is volt. Mert a művészet olyan törvényeknek veti alá a valóságot, amelyek mások, mint a meghonosodott törvények: a forma törvényeinek, s a forma egy másik valóságot hoz létre, olyan valóságot, amely a fennálló világ negációja. Ugyanakkor a művészet a történelemmel való harcában mégiscsak aláveti magát a történelemnek: a történelem belefolyik a művészet definíciójába, valamint a művészet és a pszeudo-művészet megkülönböztetésébe. Így pszeudo-művészetté válhat valami, ami egykor valódi művészet volt. Korábbi formákat, stílusokat és minőségeket, a tiltakozás és a lemondás korábbi módjait nem lehet újra fölvenni egy másik társadalomban vagy azal szemben. Vannak olyan esetek, amikor egy autentikus mű retrográd politikai állítást tartalmaz – ez igaz Dosztojevskijre. De aztán az állítást maga a mű visszavonja: a retrográd politikai tartalom abszorbeálódik, fölemeltetik a művészi formába, a műbe mint irodalomba.

A szabad beszéd toleranciája a felszabadulás előkészítésének és előrehaladásának útja. És ez *nem* arra épül, hogy nincs objektív igazság, és a felszabadulás szükségképpen sokféle nézet kompromisszuma, hanem arra, hogy van egy objektív igazság, amelyet csakis azáltal lehet feltárni

² Edgar Wind: *Művészet és anarchia*. Corvina, 1970, 85.

és kideríteni, hogy megtapasztaljuk és megértjük azt, ami van, ami lehetne, és azt, amit tenni lehetne az emberiség sorsának jobbra fordításáért. Ez a nyilvános és történelmi „kellés” nem látható be közvetlenül, nem kézenfekvő: fel kell tárni, mégpedig azáltal, hogy az adott anyagot „átvágjuk”, „felosztjuk”, „széttörjük” (*dis-cutio*) – és így a jogosat és a jogtalant, a jót és a rosszat, a helyeset és a hamisat elkülönítjük egymástól. A szubjektum, amelynek a „tökéletesedése” egy progresszív történelmi praxistól függ, minden ember mint ember; és ez az univerzalitás reflektálódik abban a diszkusszióban, amely *a priori* egyetlen csoportot, egyetlen individuumot sem zár ki. De még a liberális tolerancia mindent magába záró karaktere is – legalábbis az elméletben – arra a tételre épül, hogy minden ember (potenciálisan) individuum, aki meg tud tanulni hallani, látni és érezni, a gondolatait ki tudja fejezni, érvényesíteni tudja a maga igazi érdekeit, jogait és képességeit, a berendezett autoritással és véleménnyel szemben is. Ez volt a racionális alapja a beszéd- és gyülekezési szabadságnak. A mindenoldalú tűrés megkérdőjeleződik, ha már nem áll fenn a racionális alapja, ha a toleranciát manipulált és iskolázott individuumok számára rendelik el, akik az uraik véleményét egyszerűen utánamondják, akik számára a heteronómia vált autonómiává.

A tolerancia telosza az igazság. Történelmileg világos, hogy a tolerancia autentikus szóvivői több vagy másfajta igazságot tartottak szem előtt, mint amilyen az akadémikus elméletek kijelentés-logikájának igazsága. John Stuart Mill arról az igazságról beszél, amelyet a történelemben követünk, és amely nem a „saját hatalmánál” fogva diadalmaskodik, melynek a „börtönnel és az akasztófával” szemben nincs saját hatalma. És felsorolja azokat az „igazságokat”, amelyek a börtön és az akasztófa árnyékában eltűntek. Bresciai Arnold, Fra Dolcino, Savanarola, az albingensek, a valdensek, a lollardok és a husziták igazságát. A tolerancia mindenekelőtt az eretnekek miatt szükséges – a *humanitás*-hoz vezető történelmi út eretnekségként jelenik meg: az üldözés a fennálló hatalmon keresztül történik. Habár az eretnekség mint olyan még nem az igazság jegye.

A szabadságban való előrehaladás kritériuma, amelynek mércéjével Mill megítéli ezeket a mozgalmakat: a reformáció. Itt egy *ex post* értékelésről van szó, és ez a milli lista ellentétet is tartalmaz (Savanarola is elégette volna Fra Dolcinót). De még az *ex post* értékelés is megkérdőjelezhető a maga igazságában: a történelem pedig túl későn korrigálja az ítéletet. A korrekció már nem segít az áldozatokon és nem menti fel a hóhérokat. Az ebből következő tanulság

azonban világos: az intolerancia feltartóztatta a haladást, az ártatlan emberek megölése és megkínzása pedig évszázadokon át folytatódott. Ez a megkülönböztetés nélküli, „tiszta” tolerancia mellett szólna? Vannak olyan történelmi feltételek, amelyek közepette egy ilyen tolerancia fékezi a felszabadulást, és a *status quo* áldozatait gyarapítja? Lehet-e megkülönböztetés nélkül garantálni a retrográd politikai jogokat és a szabadságjogokat? És elképzelhető-e, hogy egy ilyen tolerancia a kvalitatív társadalmi változás ellenében hasson?

Ezt a kérdést csak olyan mozgalmak, beállítottságok, gondolati irányzatok és filozófiák kapcsán fogom fölvetni, amelyek a szó tágabb értelmében „politikainak” nevezhetők. És ezen túlmenően a vita gyújtópontját is át fogom helyezni: nemcsak és nem is elsősorban a radikális extrémításokkal, kisebbségekkel, felforgatókkal stb. szembeni toleranciával fogok foglalkozni, hanem inkább a többséggel, a nyilvános és hivatalos vélekedésekkel, a szabadság elfogadott védnökeivel szembeni toleranciával. A vita csak olyan demokratikus társadalom számára lehet vonatkozási keret, amelyben a nép az individuumok alakjában, és a politikai és más szervezetek tagjaként részt vesz egy adott politika megvalósításában, fenntartásában és megváltoztatá-

sában. Egy autoriter rendszerben a nép nem tolerálja a fennálló politikát, hanem elszenvedti azt.

A rendszeren belül alkotmányosan garantált (anélkül, hogy túl sok, és túl szembetűnő kivételeket megengednénk) és gyakorolt polgári jogok és szabadságok eltűrik az oppozíciót és az eltérő nézeteket, amíg azok nem vezetnek erőszak alkalmazásához, és nem szólítanak fel a rendszer erőszakos megdöntésére, és nem szerveznek meg semmi ilyesmit. Ennek alapja az a feltevés, hogy a meglévő társadalom szabad, és minden jobbitás maga is a társadalmi struktúra és az értékek olyan változását jelenti, amelyre az események normális menetében is sor kerülne, ha a kérdést egy szabad és egyenlő diskuszióban, az eszmék és a javak nyílt fórumán megvizsgálnánk.³ Amikor most John Stuart Mill egy szöveghelyére utalok, szeretném felhívni a figyelmet az ebben a feltevésben megbúvó

³ Az ehhez kötődő vita kapcsán még egyszer szeretném hangsúlyozni, hogy a tolerancia még a demokratikus társadalomban is de facto nem megkülönböztetés nélkül és „tisztán” érvényesül. A korábban említett „háttérben működő korlátozások” a tolerancia számára határokat szabnak, még mielőtt az valóban hatékonyvá válhatna. A társadalom antagonisztikus struktúrája megsérti a játékszabályokat. Akik szemben állnak a fennálló rendszerrel, azok a priori hátrányban vannak, ami nem szűnik meg azzal, hogy az eszméiket, a beszédeiket és az újságjaikat megtűrik.

premisszára: a szabad és az egyenlő diszkusszió csak akkor töltheti be a neki tulajdonított funkciót, ha racionális – a független gondolkodás kifejeződése, nincs benne szellemi kényszerítés és manipuláció, és mentes a külső autoritástól. Ezt a követelményt nem pótolhatja a pluralizmus fogalma és a hatalmi kiegyenlítődés. Elméletileg meg lehetne konstruálni egy olyan államot, amelyben egy sor különböző kényszer, érdek és autoritás egymást kiegyensúlyozza, és amely egy valóban általános és ésszerű érdeket követ. Az illetén konstrukció azonban rosszul illik olyan társadalomhoz, ahol a hatalmi erőviszonyok egyenlőtlenek, és egyenlőtlenségük még erősödik is, ha a saját pályájukra állnak. És még rosszabb a helyzet, ha a kényszerek sokasága egy lehangoló egészzé áll össze, és mint ilyen megszilárdul; miközben az egyes kiegyenlítő hatalmak a növekvő életszínvonal és a fokozódó hatalomkoncentráció érdekében integrálódnak. A munkások, akiknek valóságos érdekei szemben állnak az üzemvezetők érdekeivel, a szokványos fogyasztók, akiknek valóságos érdekei szemben állnak a termelők érdekeivel, az értelmiségiek, akiknek hivatása konfliktusba kerül a munkaadók érdekeivel, jól látják, hogy olyan rendszernek vannak alávetve, amellyel szemben tehetetlenek, és amely számukra ésszerűtlenként jelenik meg. A rendelkezésre álló al-

ternatívák eszméje szertefoszlik egy külsődleges utópikus dimenzióban, amelyben ugyanakkor otthonos is: egy szabad társadalom ugyanis valóban nem-realisztikus, és lényegileg különbözik minden fennálló társadalomtól. Bármilyen javulás is álljon be „az események normális menetében”, és következzen be felforgatás nélkül, az mindig csak olyan javulás lesz, amely egybecseng ama partikuláris érdekekkel, amelyek az egészet kontrollálják.

Ugyanilyen okoknál fogva az egész társadalom megváltoztatására törekvő kisebbségnek optimális feltételek közepette (amelyek ritkán válnak uralkodóvá) megengedik, hogy megfogalmazza és megvitassa az erre vonatkozó megfontolásait, hogy beszéljen és összegyűljön – és ez a kisebbség, tekintve a lehangoló többséget, amely ellenáll a társadalom minőségi megváltozásának, ártalmatlannak és tehetetlennek fog tűnni. Ez a többség szilárdan megalapozott a szükségletek fokozódó kielégítésében, valamint a technológiai és a szellemi kényszeregyenlítés által, amely jól bizonyítja a radikális csoportok általános tehetetlenségét egy jól működő társadalmi rendszeren belül.

A bőség társadalmában folyó viták az adott keretek között meszeszemenően toleránsak. Minden álláspont hallatja a hangját: a kommunista és a fasiszta, a baloldali és a

jobboldali, a fehér és a néger, a fegyverkezés és a leszerelés híve. Továbbá a tömegkommunikációs médiumokban a buta véleményt ugyanazzal a tisztelettel kezelik, mint az intelligens, a tanulatlan ember ugyanaddig beszélhet, mint a tanult, a propaganda egybefolyik a neveléssel, az igazság a hamissággal. Az értelmeknek és az értelmetlenségnek ezt a tiszta toleranciáját azzal a demokratikus érveléssel igazolják, hogy egyetlen csoport vagy individuum sem lehet az igazság birtokában, és ezért nem képes meghatározni, hogy mi helyes és mi helytelen, mi jó és mi rossz. Ezért az egymással versengő véleményeket a „nép” elé kell terjeszteni, meggondolás és mérlegelés céljából. De már utaltam arra, hogy a demokratikus érvelésnek van egy fontos feltétele: a népnek a megismerés révén képesnek kell lennie arra, hogy valamit meggondoljon, kiválasszon, hogy valóságos információkhoz jusson hozzá, és ezeket egy autonóm gondolkodás keretei között értékelni is tudja.

A jelenlegi periódusban a demokratikus érvelés egyre inkább esendővé válik, mert maga a demokratikus folyamat is esendő lesz. A demokrácia fölszabadító ereje abban az esetben rejlik, hogy megengedi a sajátjától eltérő véleményeket, mind az individuum, mind pedig a társada-

lom szintjén, és megteremt egy olyan fajta nyitottságot, amely egyaránt vonatkozik a kormányzatra, a kultúrára és a munkára (és általában az emberi létezésre). A szabad vita türése és a szembenálló pozíciók egyenlő joga kellene, hogy meghatározza és tisztázza az eltérő nézetek különböző formáit: az irányukat, a tartalmukat, a kilátásaikat. De a gazdasági és a politikai hatalom koncentrációjával és a társadalom ellentétes álláspontjainak integrációjával, amelynek keretei között a technika is uralmi eszköz lesz, az effektív eltéréseket mindennütt fékezik: a véleményformálásban, az információ és a kommunikáció szférájában, a beszédben és a gyülekezésben. A monopolista médiumok – amelyek maguk is csak a gazdasági és a politikai hatalom instrumentumai – uralmából kifolyólag olyan mentalitás jön létre, amely a helyeset és a helytelent, az igazat és a hamisat előzetesen meghatározottnak tekinti, mihelyest a társadalom életérdekeiről van szó. Ez minden kifejeződés és kommunikáció előtt szemantikai tény: blokkolva lesz az effektív eltérés, mindannak elismerése, ami nem tartozik a bevált rendhez. Minden a nyelvvel, a publikált és az elrendelt nyelvvel kezdődik. A szavak értelmét szigorúan stabilizálják; a racionális vita, az ellenkező meggyőződés szinte teljesen ki van zárva. Nem kerülhetnek be a nyelvhasználatba azok a szavak és eszmék,

amelyeknek más értelmük van, mint a meghonosodottnak – amelyeket a fennálló hatalom reklámjai hirdetnek, és a praktikái verifikálnak. Más szavakat is ki lehet ugyan ejteni és meg lehet hallani, más gondolatokat is ki lehet ugyan fejezni, de ezeket a konzervatív többség (az olyan enk-lávékon kívül, mint amilyen az intelligencia) masszív mércéje szerint azonnal „értékeli” (azaz: automatikusan megértik) a nyilvános nyelvi értelmüket tekintve – ezen olyan nyelvet értek, amely *a priori* rögzíti az irányt, amerre a gondolati folyamatnak mozognia kell. És így a reflexió folyamata ugyanott végződik, ahol kezdődik: az adott körülményeknél és feltételeknél. A diszkussziós tárgy önmagát megerősítve eltaszítja az ellentmondást, mivel az antitézist a tézis értelmében kell újrahatározni. Legyen pl. a tézis: a békéért dolgozunk. Antitézis: háborút készítünk elő (vagy éppen háborúban állunk). Az ellentétek egyesítése: a háborús előkészület a békén való munkálkodás. A békét oly módon határozzuk meg újra, hogy az uralkodó helyzetben szükségképpen magába zárja a háborús előkészületet (sőt talán magát a háborút), és ebben az orwelli formában stabilizálódik aztán a „béke” szó jelentése. Így az orwelli nyelv alapszótára a megértés *a priori* kategóriáinak értelmében azt jelenti, hogy minden tartalom preformálódik. Ezek a feltételek gyengítik a

tolerancia logikáját, amely magába zárja az értelem racionális fejlődését és megtiltja ennek lezárulását. Ennek következtében a vitán keresztül történő meggyőzés, és az ellentétes pozíciók egyenlő jogúként való bemutatása (ott is, ahol valóban egyenjogúak) könnyen elveszti felszabadító erejét, mint a megértés és a tapasztalat faktora; s ennél sokkal valószínűbb, hogy a bevett tézist erősíti és az alternatívát visszaszorítja.

Pártatlannak lenni a legszélsőségesebb pontig, egyenlően bántani a konkuráló és a konfliktusban álló véleményekkel, nos, ez valóban alapkövetelmény ahhoz, hogy a demokratikus folyamatokban döntéseket lehessen hozni – és ugyanakkor a tolerancia határainak meghatározására vonatkozó alapkövetelmény is. De egy demokráciában, amelyben benne van a totalitárius megszervezettség, az objektivitás egészen másfajta funkciót is betölthet, ugyanis olyan szellemi beállítottságot is támogat, amely arra hajlik, hogy elmossa a különbséget az igaz és a hamis, az információ és a propaganda, a helyes és a helytelen között. Faktikusan a szembenálló vélemények közötti döntés már lejátszódott, mielőtt előadhatnánk és megmagyarázhatnánk őket – s ezt nem egy összeesküvés, nem egy Führer vagy egy propagandista, nem egy diktatúra hajtja végre, hanem sokkal inkább „az események normális

menetéből”, valamint az ebben megformált mentalitásból következik. És itt is az egész határozza meg az igazságot. Mert anélkül, hogy az objektivitást nyíltan megsértenék, a döntés olyan dolgokon keresztül valósul meg, mint pl. az újság tördelése (pl. egy nagyon fontos információt szét-darabolnak, oda nem illő anyagokat és lényegtelen részleteket iktatnak be, a radikálisan negatív híreket feltűnés nélküli helyekre teszik). Aztán a tényfeltáró rádióműsorokat is egyre inkább a pompás hirdetések és a lehengető reklámok vezetik be és szakítják meg. Mindennek eredménye az ellentétek *neutralizálása*; s ez a neutralizálás természetesen a tolerancia strukturális korlátozásának talaján és egy preformált mentalitás keretei között játszódik le. Ha egy újság egymás mellett közöl egy pozitív és egy negatív tudósítást az FBI-ról, akkor öszintén eleget tesz az objektivitás követelményeinek: de nagy valószínűséggel azt kell feltételeznünk, hogy mégis a pozitív kerül fölénybe, mert az intézmény imázsa mélyen beivódott a nép tudatába. Vagy ha egy hírbemondó olyan emberek megkínzásáról és meggyilkolásáról beszél, akik a polgárjogokért harcolnak, s ugyanabban a hangfekvésben tudósít, mint amilyenben a tőzsdei híreket vagy az időjárást olvassa fel, vagy ugyanabban a felfokozott kedélyállapotban, amelyben a reklám-szlogeneket mondja be, akkor az ilyen

objektivitás nem-igaz, sőt megsérti a humanitást és az igazságot. Mert nyugodt ott, ahol dühösnek kellene lenni, és ott is tartózkodik a vádló hangtól, ahol ez maga benne van a tényekben. Ez a pártatlanságban kifejeződő tolerancia arra szolgál, hogy az uralkodó intoleranciát és elnyomást lehetőleg kicsinek mutassa be, vagy egyenesen fölmentse. Ha az objektivitásnak egyáltalán van valami köze az igazsághoz, és ha az igazság több mint logika és tudomány kérdése, akkor ez a fajta objektivitás hamis, és ez a fajta tolerancia embertelen. És ha a jelentések bevett univerzumát (és az ebben az univerzumban benne lévő praxist) át akarjuk törni, ha az embert abba a helyzetbe akarjuk hozni, hogy rájöjjön, mi az igaz, és mi a hamis, akkor fel kell adnunk ezt a félrevezető pártatlanságot. Az ennek a pártatlanságnak kitett emberek nem *tabula rasák*, őket azok a viszonyok alakítják, amelyek közepette élnek és gondolkodnak, és amelyeken nem tudnak átlépni. Ahhoz, hogy képessé tegyünk őket arra, hogy autonómok legyenek, hogy maguktól rájöjjenek, hogy az ember számára a fennálló társadalomban mi igaz és mi hamis, fel kellene őket szabadítanunk az uralkodó iskolázottság alól (amit már nem ismerünk el iskolázottságnak). Ez azonban azt jelenti, hogy a trendet meg kellene fordítani: olyan információkat kellene kapniuk, amelyek a másik irány-

ba preformáltak. Mert a tények sohasem közvetlenül adóttak, és nem közvetlenül hozzáférhetőek; azok „közvetítik” és teszik bevetté őket, akik létrehozzák; az igazság, az „igazság egésze” túlmegy a tényeken, és megköveteli a velük való szakítást. Ez a szakítás – az előzetes feltétele minden gondolati és szólásszabadságnak – az absztrakt tolerancia és a nem igazi objektivitás meghonosított keretei között nem hajtható végre, mert éppen ezek azok a faktorok, amelyek a szellemet a töréssel szemben preformálják.

Azok a korlátok, amelyeket a totalitárius demokrácia a minőségileg eltérő vélemények hatékonyvá válásával szemben fölállít, összevetve a nép nevelésére igényt tartó diktatúrák praktikáival, valóban elég gyengék és kellemesek. A demokratikus tolerancia mindenesetre – minden korlátjával és torzulásával – humánusabb, mint az intézményesített intolerancia, amely az élő generáció jogait és szabadságát a következő generációk kedvéért áldozza fel. A kérdés az, hogy ez az egyetlen alternatíva áll-e rendelkezésünkre? Megpróbálok most kijelölni egy válaszkeresési irányt. Itt mindenesetre nem a demokrácia *in abstracto* és a diktatúra *in abstracto* ellentétéről van szó.

A demokrácia olyan kormányzási forma, amely nagyon különböző

társadalmakhoz illeszkedhet (s ez igaz még az általános választójogot és a törvény előtti egyenlőséget garantáló demokráciákra is); és a demokrácia emberi költségei mindig és mindenhol azok, amelyeket az adott társadalom megkövetel. Ezeknek a költségeknek a nagysága a normális kizsákmányolástól kezdve a szegénységen, a bizonytalanságon át a háborúk, a rendőri akciók, a katonai segítségnyújtásokba bocsátkozás stb. áldozataiig terjed – és itt természetesen nem csak a saját országhatáron belüli áldozatokra kell gondolnunk. Az efféle megfontolások ugyan sohasem igazolhatják, hogy egy jövőbeli jobb társadalom nevében újabb tárgyi és emberi áldozatokat kell hozni, de azt mégis megengedik, hogy a fennálló társadalom fenntartásával kapcsolatos költségeket mérlegre tegyük azzal a kockázattal szemben, amelyet a felszabadulás és a béke-teremtés számára észszerű esélyt nyújtó alternatívák támogatása jelent. Azt nem lehet elvárni egyetlen kormányzattól sem, hogy támogassa a saját erőszakos félretolását, de a demokráciában a nép többségének kétségtelenül van ilyen joga. Ez pedig azt jelenti, hogy az az út, amelyen egy ilyen túlnyomó többség kialakulhat, nem záródhatna el, és ha a szervezett elnyomás és az indoktrináció mégis elzárja, akkor az újramegnyitása nyilvánvalóan nem-demokratikus eszközöket fog megkö-

vetelni. Ehhez hozzátartozna, hogy megvonják a beszéd- és a gyülekezési szabadságot az olyan csoportoktól és mozgalmaktól, amelyek (vallási vagy rasszista okokból) agresszív politikát, fegyverkezést, sovinizmust és diszkriminációt szorgalmaznak vagy ellenállnak a közszolgálatok kiszélesítésének, a szociális biztonság és az orvosi ellátás kitégítésének. Ezen túlmenően a gondolkodói szabadság újrarahelyezése megkövetelheti a tanítások és a praktikák új és szigorú korlátozását a pedagógiai intézményekben, amelyek egész módszerüket és fogalmukat tekintve arra szolgálnak, hogy a szellemet bezárják a beszéd és a viselkedés meghonosított univerzumába – és ezáltal *a priori* elejét vegyék az alternatívák racionális fölmérésének. És abban a mértékben, ahogy a gondolatszabadság magával hozza az embertelenség elleni harcot, egy ilyen szabadság újrarahelyezése szembehelyezkedhet a tudományos kutatással, amely az „elrettentő eszközök” érdekében, az embertelen, abnormális feltételek elviselése érdekében történik. S most azt a kérdést szeretném felvetni, hogy ki fogja megkülönböztetni a fölszabadító és a represszív, az emberséges és az embertelen tanításokat és praktikákat? Arra már utaltam, hogy itt nem pusztán az értékek szubjektív preferálásáról van szó, hanem racionális kritériumokra van szükségünk.

Az persze elképzelhető, hogy a trend átalakítását, legalábbis a nevelés szférájában, a tanárok és a diákok maguk is megvalósíthatják (és így önmagukra szabják ki), ám a tolerancia szisztematikus visszavonása maradi vagy represszív nézetekkel és mozgalmakkal szemben csak masszív nyomásgyakorlás eredménye lehet, ami erős megrázkódtatáshoz vezetne. Más szavakkal e visszavonás előfeltételezi, amit még el kell érni: a trend megfordítását. De az ellenállás alkalomadtán előkészítheti a talajt. A szabadság újrarahelyezésének felforgató karaktere a legvilágosabban a társadalom ama dimenziójában jelenik meg, amelyben a hamis tolerancia a legnagyobb kárt okozza: az üzleti életben és a *publicity* világában. Ktartok amellett, hogy az olyan praktikákat, mint a javak tervezett elavulását, a szakszervezetek és a fennálló hatalom egyetértését, a csalóka publicitást, nem egyszerűen fentről kényszerítik rá a széles s tehetetlen tömegre, hanem a tömeg mindezt *el is túri* – és ez persze a fogyasztókra is igaz. Azonban nevetséges lenne, ha e praktikákra és az általuk támogatott ideológiákra tekintettel a tolerancia lehetséges megvonásáról beszélénk. Mert hozzátartoznak ahhoz a bázishoz, amelyre a represszív társadalom épül, és amelyen keresztül magát és a létfontosságú elhárítási mechanizmusait reprodukálja – el-

távolításuk lenne az a totális forradalom, amelyet ez a társadalom oly hatékonyan megakadályoz.

A toleranciáról beszélni egy ilyen társadalmon belül annyit jelent, mint elismerni, hogy az erőszak tényállását, és az erőszakos és az erőszak nélküli akciók tradicionális megkülönböztetését újra át kell gondolnunk. És ezt a diszkussziót nem szabad előre elködösíteni olyan ideológiák révén, amelyek az erőszak örökkévalóvá tételére irányulnak. A faktikus erőszak még a civilizáció előrehaladott centrumaiban is fölfedezhető: ezt gyakorolja a rendőrség, megjelenik a büntetés-végrehajtó intézményekben, az elmeclinikákon és a faji kisebbségek elleni harcokban; ezt az erőszakot aztán a „szabad világ” védelmezői elviszik a világ elmaradottabb tájaira. Az igaz, hogy ez az erőszak erőszakot szül. De egy dolog a fölényben lévő erőszak miatt tartózkodni ettől az erőszaktól, és egy másik dolog, *a priori*, etikai vagy pszichológiai okokra hivatkozva (mert ez elriaszthatja a szimpatizánsokat) lemondani az erőszakra válaszó erőszakról. Normális esetben az erőszakmentességet a gyengéknek nemcsak prédikálják, hanem ki is kényszerítik belőlük – ez inkább szükségszerűség, és nem erény, és normális esetben nem fenyegeti komolyan az erősek érdekeit. (India

esete talán kivétel lenne? Ott nagy méretekben alkalmazták a passzív ellenállást, amely fölbomlasztotta az ország gazdasági életét, vagy legalábbis azzal fenyegetett. A mennyiség itt átcsap minőségbe: ilyen méretekben a passzív ellenállás többé nem passzív, és megszűnik erőszak nélkülinek lenni. És ugyanez érvényes az általános sztrájkra is.) Robespierre különbséget tett a szabadság terrorja és a despotizmus terrorja között, és az elsőt morálisan dicsőítette; ez a legmeggyőzőbben elátkozott eltévelyedések közé számít, még akkor is, ha a fehérterror véresebb volt, mint a vörös. A különböző társadalmi rendszereknek az áldozataik száma szerinti összehasonlító megítélése olyan kvantifikáló eljárás lenne, amely föltárná az emberek által okozott szörnyűséget, amely az erőszakot szükségszerűvé teszi. A történelmi funkciót tekintve van egy hátrározott különbség a forradalmi és a reakciós erőszak között, az elnyomottak és az elnyomók által kifejtett erőszak között. Etikailag tekintve: az erőszak mindkét formája embertelen és ennyiben gonosz – de mikor alakították a történelmet etikai mércék? Ha az erőszak alkalmazásának kezdőidőpontját az elnyomottaknak az elnyomók elleni, a szegényeknek a tulajdonosok elleni lázadásától számítjuk, akkor a voltaképpeni erőszak szolgálatában mintegy gyengítjük a vele szembeni tiltakozást.

„Comprenez enfin ceci: si la violence a commencé ce soir, si l'exploitation ni l'oppression n'ont jamais existé sur terre, peut-être la non-violence affichée peut apaiser la querelle. Mais si le régime tout entier et jusqu'à vos non-violentes pensées sont conditionnées par une oppression millénaire, votre passivité ne sert qu'à vous ranger du côté des oppresseurs.” (Sartre: Előszó Frantz Fanon: *Les Damnés de la Terre* című könyvéhez, Párizs, 1961. 22.)⁴

És éppen a hamis tolerancia fogalma és a tolerancia jogos és jogtalan határainak megkülönböztetése, a progresszív és a regresszív iskoláztatás, a forradalmi és a reakciós erők megkülönböztetése követeli meg, hogy rögzítsük az érvényesség kritériumait. Ezek a mércék szükségképpen az összes alkotmányos és jogi kritérium (mint a „szükségállapot” vagy a polgári jogok és szabadságok bevált definíciói) előtt helyezkednek el, amelyeket egy meglévő társadalomban fölállítunk és alkalmazunk. Az ilyen definíciók ugyanis maguk

is feltételezik a szabadság és az elnyomás mércéit, mint amelyek a mindenkori társadalomban alkalmazhatók vagy nem alkalmazhatók: ezek az általános fogalmak specifikációi. – Ki és milyen mércével tehet politikai különbséget az igaz és a hamis, a progresszív és a regresszív között (mert ebben a szférában ezek a fogalmi párosok azonos jelentésűek); és ki és hogyan igazolhatná valamelyikük érvényességét? Én azt állítom, hogy ezt a kérdést nem lehet a demokrácia és a diktatúra alternatívája alapján megválaszolni; vagyis úgy, hogy rámutatunk arra, hogy a diktatúra lényege, hogy egy individuum vagy egy csoport magához ragadja a döntési kompetenciát, miközben kizárja az alulról jövő ellenőrzést. Történelmileg tekintve még a legdemokratikusabb demokráciákban is azokat az életfontosságú döntéseket, amelyek a társadalmat mint egészet érintik, az alkotmány szerint vagy faktikusan egy vagy több csoport hozta meg, anélkül, hogy a nép képes lett volna hatékony ellenőrzésre. Az ironikus kérdés: ki nevelje a nevelőt (vagyis a politikai vezetőket), a demokráciára is érvényes. Az egyetlen igazi alternatíva a diktatúrával és annak negációjával szemben (e kérdés tekintetében) egy olyan társadalom lenne, amelyben a „nép” autonóm individuumokká vált, akik fölszabadultak a létezésért való küzdelem (amely az uralom érdekében áll) represszív kö-

⁴ „Értsék meg végre: ha az erők ma este kezdődött volna, a kizsákmányolás és az elnyomás pedig sohasem létezett volna a földön, akkor talán elsimíthatná a viszályt ez a fitogtatott erőkmentesség. Ám ha az egész rendszer, beleértve erőkmentes gondolataikat is, egy ezeréves elnyomásra épül, akkor passzivitásuk csak arra való, hogy az elnyomók pártjára állítsa őket.” Magyar fordítás: *A föld rabjai*, Gondolat, 1985. 21–22. Fordította: Kovács Anikó.

vetelményei alól, és mint ilyen föl-szabadított emberek választják meg a kormányukat és határozzák meg az életüket. De ilyen társadalom sehol sem létezik. Most azonban ezt a kérdést *in abstracto* kell tárgyalnunk – nem a történelmi lehetőségtől kell absztrahálnunk, hanem a fennálló társadalmi realitástól.

A fentiekben azt próbáltam jelezni, hogy az igaz és a hamis tolerancia, a haladás és a regresszió megkülönböztetése racionálisan, empirikus talajon végrehajtható. Az emberi szabadság reális lehetőségei az elért civilizációs szinten értelmezhetőek. Ezek a mindenkori szinten rendelkezésre álló anyagi és szellemi forrásoktól függenek, és messzemenően kvantifikálhatók és kiszámíthatók. A magasan fejlett ipari társadalmak ezeket a forrásokat a lehető legracionálisabban ki tudják használni, és a társadalmi összterméket mindenekelőtt az életszükségletek kielégítésére fókuszálva, a nehéz fizikai munka és az igazságtalanságok minimalizálása mellett, szét tudják osztani. Más szavakkal: lehetséges meghatározni azt az irányt, amerre felé az uralkodó intézményeket, a politikai gyakorlatokat és véleményeket meg kellene változtatni ahhoz, hogy a béke (amely nem azonos a hidegháborúval) esélyein javítsuk, valamint hogy kielégítsük azokat a szükségle-

teket, amelyek nem a szegénységre, az elnyomásra és a kizsákmányolásra épülnek. Ebből adódóan már meg is határozhatunk olyan politikai gyakorlatokat, véleményeket és mozgalmakat, amelyek ezt az esélyt növelik, és rá is mutathatunk azokra is, amelyek ennek az ellenkezőjét teszik. A regresszív gyakorlatok, vélemények és mozgalmak elnyomása a haladó gyakorlatok, vélemények és mozgalmak megerősítésének egyik feltétele.

Arra a kérdésre, hogy ki jogosult megalkotni mindezeket a definíciókat, végrehajtani ezeket a megkülönböztetéseket és vizsgálatokat az osztársadalom számára, jelenleg egy logikus válasz adódik: mindenki, aki „a képességeinek birtokában van”, mindenki, aki megtanult racionálisan és autonóm módon gondolkodni. Platón nevelési diktatúrájára a válasz a szabad emberek demokratikus nevelési diktatúrája. John Stuart Mill koncepciója a *res publicá*ról nem egyszerűen a platóni koncepció ellentéte: a liberális is megköveteli az ész autoritását, és nem is csak mint szellemi, hanem mint politikai hatalom autoritását. Platónnál a racionalitás a csekély számú filozófus-királyokra korlátozódik; Millnél minden ember részt vesz a diszkussziókban és a döntésekben – de csak mint eszes lény. Ha a társadalmat a totális igazgatás és indoktrináció jellemzi, akkor ez nagyon csekély számú lényt

jelent, s nem feltétlenül választott képviselőket. Nem csupán a nevelési diktatúra problémájáról van szó, hanem arról a feladatról, hogy a nyilvános vélekedés és az előállítóinak türannoszát (amely egy zárt társadalomban kialakul) megtörjük.

Tegyük fel, hogy haladás és regresszió különbsége empirikusan is racionálisként mutatható fel, és tegyük fel azt is, hogy mindez a toleranciára alkalmazva egy szigorúan megkülönböztető praxis igazolásaként értelmezhető (a szabad és egyenlő diskusszióba vetett liberális hit felszámolása), akkor ebből adódik egy képtelen következmény. Azt mondtam, hogy a regresszív mozgalmaktól egy belső logikánál fogva meg kell vonnunk a toleranciát, és a haladó tendenciák javára érvényesülő megkülönböztető tolerancia pedig azonos jelentésű a felforgatás „hivatalos” támogatásával. A történelmi haladás-kalkulus (amely jelenleg a kegyetlenség, a nyomor és az elnyomás előrelátható csökkentésének kalkulusa) úgy tűnik, magában foglalja a politikai erőszak két formájának megkülönböztetését: az egyik oldalon áll a törvényes hatalom erőszakja (legitim cselekvés révén, hallgatólagos egyetértés révén, vagy az erőszak nem megakadályozásának révén), a másikon pedig a felforgató mozgalmak erőszakja. Utóbbiak tekintetében viszont a nem egyenlő bánásmód politikája a baloldali

radikalizmust védené a jobboldali radikalizmussal szemben. Kérdés: a történelmi kalkulust az erőszak egyik formájának igazolásáról ki lehet-e terjeszteni a másokra? Vagy még inkább (mivel az „igazolásnak” van egyfajta morális mellékíze is), van-e olyan történelmi bizonyíték, amely arra utalna, hogy az erőszak társadalmi eredete és impulzusa (induljon ki az az uralkodó vagy az uralt osztályból, a tulajdonosokból vagy a szegényekből, a jobboldaliakból vagy a baloldaliakból) kimutatható viszonyban áll a haladással (ahogy azt fent definiáltuk)?

Minden megszorítás dacára, amely a lezáratlan történelmi múltból fakad, úgy tűnik, hogy az elnyomott osztály felkeléséből származó erőszak egy rövid pillanat erejéig áttöri az igazságtalanság, a kegyetlenség és a hallgatás történelmi folytonosságát, röviden, de eléggé robbanékonyan ahhoz, hogy elérje a szabadság és az igazságosság játéktérének kiszélesítését, az elnyomás és nyomor jobb és egyenletesebb elosztását – egyszóval: a civilizáció előrehaladását. Az angol polgárháborúk, a francia forradalom, a kínai és a kubai forradalom jól szemléltethetik ezt a hipotézist. Ezzel szemben áll az egyik társadalmi rendszertől a másikhoz vezető ama történelmi változás, amely a civilizáció új korszakát jelzi, és *nem* egy alulról jövő hatékony mozgalom által inspirált és

megvalósítatott: a Római Birodalom összeomlása Nyugaton. Ez egy hosszú hanyatlási periódushoz vezetett, amely évszázadokig tartott, amíg létrejött a civilizációnak egy új, magasabb korszaka, a 13. századi eretnek mozgalmaknak, és a 14. századi paraszt- és munkásfelkeléseknek köszönhetően.⁵

Ama történelmi erőszak esetében, amely az uralkodó osztályokból indult ki, úgy tűnik, nincs ilyen viszony a haladáshoz. A dinasztikus és az imperialista háborúk hosszú sora, a Spartacus Szövetség likvidálása Németországban 1919-ben, a faszizmus és a nemzetiszocializmus nem törték át az elnyomás kontinuumát, hanem inkább csak megszilárdították és modernizálták azt. Arról az erőszokról beszéltem, amely „az uralkodó osztályokból indult ki”: természetesen alig van olyan felülről szervezett erőszak, amely ne mobilizálna és aktivizálna tömeges támogatást. A döntő kérdés azonban az, hogy mely csoportok és intézmények nevében szabadítanak fel ilyen erőszakot? És a válasz nem szükségképpen *ex post* válasz: az ímént említett történelmi példák esetében már előre lehetett jelezni, és előre is

jelezték, hogy az adott mozgás vajon a régi rendet erősíti-e, vagy pedig újat hoz létre.

A felszabadító tolerancia így intoleranciát jelentene a jobboldali mozgalmakkal szemben, és előnyben részesítené a baloldali mozgalmakat. Ha ennek a toleranciának, illetve intoleranciának a hatókörét akarjuk jellemezni, akkor azt kell mondanunk, hogy annak mind a cselekvésre, mind a diszkusszióra, mind a propagandára ki kell terjednie, vagyis a szavakra és a tettekre is. A „közvetlenül jelenlévő veszély” tradicionális kritériuma, úgy tűnik, már nem adekvát azon a szinten, amikor már az egész társadalom a színházi közönség helyzetében leledzik a „tűz van!” kiáltásakor. Ez a helyzet már maga minden pillanatban kiválthatná a totális katasztrófát; és ez nem is egy technikai kudarc következménye lenne, hanem a kockázatok rossz felmérésének következménye, vagy egy vezető meggondolatlan beszédének következménye. A közelmúltban a fasiszta és a nemzetiszocialista vezetők beszéde volt a vérengzések közvetlen előjátéka. A propaganda és az akció, a szervezetek és mindezeknek az emberekkel szembeni felszabadítása közötti távolság túlzottan kicsi lett. De a szó terjedése megakadályozható lett volna, mielőtt túl késő lett volna: ha megszüntettük volna a demokratikus toleranciát, amikor a vezetők belekezdtek a kampá-

⁵ Korunkban a faszizmus a forradalom nélkül létrejött ipari társadalomra való átmenet következménye volt. Lásd ehhez Barington Moore: *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Beacon Press, Boston, 1966.

nyukba, akkor az emberiségnek még lett volna esélye arra, hogy elkerülje Auschwitzot és a világháborút.

Az egész posztfasiszta periódus az egyértelmű és állandóan jelen lévő veszély korszaka. Következésképpen a tényleges béke azt követeli, hogy a toleranciát már a tett előtt megvonjuk: a kommunikáció szintjén, szóban, nyomtatásban és képen. Mindenesetre a szabad beszéd és a szabad gyülekezés jogának ilyen megszüntetése csak akkor igazolható, ha az osztálytársadalom szélsőséges veszélyben van. Szerintem a mi társadalmunk ilyen szükséghelyzetben van, és immár ez vált a normális állapottá. Manapság a különböző nézetek és „filozófiák” már nem békésen versengenek egymással a racionális alapokra épülő követésért és meggyőzésért: az „eszmék fórumát” azok szervezik és korlátozzák, akik diszponálnak a nemzeti és az individuális érdekek fölött. Ebben a társadalomban, amely számára az ideológusok meghirdették az „ideológia végét”, a hamis tudat általános tudattá vált – a kormányzattól a kormányzás utolsó tárgyáig. Segíteni kell a kicsi és tehetetlen csoportoknak, amelyek a hamis tudat ellen harcolnak: további fennállásuk fontosabb, mint a visszaélészerű jogok és szabadságok fenntartása, amelyek alkotmányos hatalommal ruházzák fel azo-

kat, akik e kisebbségeket elnyomják. Időközben világossá válhatott, hogy a polgári jogok gyakorlása azok által, akik nem rendelkeznek velük, azt követeli, hogy ezeket a jogokat meg kell vonnunk azoktól, akik akadályozzák a gyakorlásukat, és e föld rabjainak fölszabadítása nem csupán a régi, hanem az új uraik elnyomását is feltételezi.

Az, hogy a visszahúzó mozgalmaktól meg kell vonni a toleranciát, *mielőtt* aktívvá válhatnának, hogy az intoleranciát a gondolkodással, a véleménnyel és a szavakkal szemben is lehet gyakorolni (intoleranciát mindenekelőtt a politikai jobboldallal és a konzervatívokkal szemben) – ezek olyan antidemokratikus elképzelések, amelyek megfelelnek a demokratikus társadalom valóságos fejlődésének, amely széttúzta a mindenoldalú tolerancia bázisát. Először is létre kell hozni azokat a feltételeket, amelyek közepette a tolerancia megint egy fölszabadító és humanizáló erővé válhat. Ha a tolerancia immár egy represszív társadalom védelmét és fenntartását szolgálja, ha arra irányul, hogy az ellenzékét neutralizálja, és az embereket a más és a jobb életformákkal szemben immunissá tegye, akkor a tolerancia perversitálódott. És ha ez a perverszió nemcsak az individuum tudatában, hanem a szükségleteiben is megjelenik, ha heteronóm szükségletek veszik birtokba, *mielőtt* ráébredhetne

a maga szolgáltságára, akkor rögtön az elején kell szembeszegülni a maga elembertelenedésével, ott, ahol a hamis tudat fölveszi a maga formáit (vagy legalábbis: szisztematikusan formálódni kezd), akkor először is azokkal az értékekkel és képekkel kell szembeszállnunk, amelyek ezt a tudatot táplálják. Nevezhetjük cenzúrának, sőt előzetes cenzúrának is, ám ez olyan cenzúra, amely szembe megy a többé-kevésbé rejtett cenzúrával, amely áthatja a tömegmédiát. Ott, ahol a hamis tudat a nemzeti és a tömeg-viselkedésben meghatározóvá vált, szinte automatikusan átfordul a praxisba: az ideológia és a valóság, a represszív gondolkodás és a represszív cselekvés, a pusztító szó és a pusztító tett közötti megnyugtató távolság hihetetlenül lerövidült. Így a hamis tudat áttörése nyújthatja az arkhimédészi pontot egy átfogóbb emancipáció számára – egy végtelenül kicsi helyen. De egy ilyen kicsi hely kitágításán múlik a nagy változás esélye.

Az emancipáció erői immár nem azonosíthatók egy társadalmi osztállyal, amely a maga anyagi helyzeténél fogva nem foglya a hamis tudatnak. Ezek az erők ma reménytelenül szét vannak szóródva a társadalomban, miközben a harcoló kisebbségek és az izolált csoportok gyakran szemben állnak a saját vezetésükkel. A társadalom egészében először is újra helyre kellene állíta-

ni a tagadás és a reflexió terét. Az igazgatott társadalom „absztrakttá” teszi az emancipációra vonatkozó erőfeszítést; arra redukálódik, hogy megkönnyítse annak az elismerését, ami történik, hogy felszabadítsa az orwelli szintaxis és logika diktatúrájának nyelvét, kifejelessze a realitás megragadására szolgáló fogalmakat. Most inkább, mint bármikor, érvényes az a mondat, hogy a szabadságban való előrehaladás megköveteli a szabadság tudatában való előrehaladást. Ahol a szellem vált a politika és a hozzá tartozó praktikák azonos szubjektum-objektumává, ott a szellemi autonómia, a tiszta gondolkodás erőfeszítése a *politikai nevelés* (vagy sokkal inkább: ellen-nevelés) ügyévé válik.

Ez pedig azt jelenti, hogy a tanulás és a tanítás korábban neutrális, értékmentes, formális mozzanatai, a saját logikájuknál fogva és a saját jogukból kiindulva politikaiakká válnak: megtanulni a tényeket, megismerni és megérteni az igazság egészét, minden vonatkozásban radikális kritikát jelent, vagyis intellektuális lázadást. Egy olyan világban, ahol az emberi képességek és szükségletek akadályokba ütköznek, vagy ki vannak forgatva, ott az autonóm gondolkodás „megfordított világot” fog kialakítani: ellentmondva és ellenképet kialakítva a fennálló világ elnyomásával szemben. És ez az ellentmondás nem egyszerű kitaláció,

és nem is csak a zavaros gondolkodás és a fantázia produktuma, hanem az adott, fennálló világ logikai következménye. Ha a felszabadulást egy represszív társadalom, pontosabban ama szükséglet súlya, hogy benne elboldoguljunk, akadályozza, akkor az elnyomás előbb-utóbb az akadémiai üzembe is be fog áramlani, még mielőtt az akadémiai szabadságot korlátoznák. Az, hogy a szellemre már eleve csapás irányul, csorbítja a pártatlanságot és az objektivitást: ha a diák nem tanulja meg az ellenkező irányba mozgó gondolkodást, akkor a tényeket az értékek uralkodó keretébe fogja beilleszteni. A tanultság, vagyis az ismeretek megszerzése és közvetítése megtiltja, hogy a tényeket megtisztítsuk és elkülönítsük az igazság egészének összefüggésétől. Az igazsághoz hozzátartozik annak az ijesztő mértéknek a felismerése, amelyben kialakítják és följegyzik a győztesek történetét, vagyis az a mérték, amelyben a történelem nagyrészt előrehaladó elnyomás volt. És ezt az elnyomást az általa használt tények maguk is tartalmazzák; és ezzel ezek maguk is negatív értéket kapnak: ez lesz a tényszerűség egyik része és aspektusa. Ha a nagy keresztés hadjáratokat a humanitással szemben (pl. az albigensek ellen) ugyanazzal a pártatlansággal tekintjük, mint a kétségbeesett harcokat a humanitásért, akkor neutralizáljuk ellentétes történelmi funkcióikat, a hőhéro-

kat egy kalap alá vesszük az áldozatokkal, és így eltorzítjuk a hagyományt. Az ilyen csalóka neutralitás arra szolgál, hogy a győztesek uralmát elfogadjuk, és reprodukáljuk az emberek tudatában. És így a feladat itt is az, hogy a még nem teljesen integráltak nevelésével, vagyis a fiatal emberek tudatának formálásával, előkészítsük a talajt a felszabadító tolerancia számára.

A nevelés még egy példát kínál a csalóka, elvont toleranciára, amely konkrécióként és igazságként leplezi önmagát: az önmegvalósítás fogalmára gondolok. Onnan kezdve, hogy a gyerekek minden fékevesztettséget megengedünk, egészen az egyetemista személyes problémáival való pszichológiai foglalkozásig, egy nagy stílusú mozgalom van kibontakozóban a pszichés elnyomással szemben, amely azt a szükségletet szeretné kielégíteni, hogy önmagunk legyünk. De gyakran átugorják azt a kérdést, hogy mi mindent kell elnyomnunk, mielőtt ének lehetünk, vagy mi magunk kialakulhatunk. Az individuum potenciálja először is negatív, a társadalom potenciáljának része: el kell nyomnunk az agressziót, a bűntudatot, a tudatlanságot, a ressentiment-t, a kegyetlenségeket, amelyek hatással vannak az életösztoineinkre. Ha az én identitása több mint e potenciál közvetlen megvalósítása (amely káros is lehet az individuumra nézve),

akkor ennek kialakulásához szükség van az elnyomásra és a szublimációra, vagyis tudatos átformálásra. Ez a szint (hogyan azokat a nevetségessé tett fogalmakat használjuk, amelyek konkrét tartalma itt válik világossá) magában foglalja a negáció negációját, a közvetlenség közvetítését, és az identitás nem több, de nem is kevesebb, mint ez a folyamat. Az „elidegenedés” az identitás állandó és lényegi eleme, a szubjektum objektív oldala – és nem az, aminek általában tartják: egy betegség, egy pszichológiai állapot. Freud nagyon is jól ismerte a progresszív és a regresszív, a felszabadító és a pusztító erőszak különbségét. Az önmegvalósítás reklámja mindkettőt eltávolítaná, a közvetlenségben való létezést támogatja, amely egy represszív társadalomban (hogyan még egy hegeli terminust alkalmazzak) rossz közvetlenség. Mert elválasztja az individuumból egy olyan dimenziótól, amelyben az „megtalálhatná önmagát”, a maga politikai létezésétől, ami az egész létezésének a magját teszi ki. Ehelyett olyan nonkonformitásra és felszabadításra biztat, amely teljesen érintetlenül hagyja a társadalom valóságos elnyomó gépezetét, sőt ezt a gépezetet még erősíti is azáltal, hogy ezt a privát és személyes világon átlépő, és ezért valóságos oppozíciót, egy privát és személyes lázadás kielégítésével helyettesíti. Az ezzel az önmegvalósítással egybefolyó deszub-

limálás annyiban maga is represszív, amennyiben gyengíti az intellektus szükségességét és hatalmát, annak a szerencsétlen tudatnak a katalizátor erejét, amely nem a frusztrációtól való archetipikus fölszabadulásban dúskál – az ösztön-én reménytelen újra életre-keltése előbb vagy utóbb alávettetik az igazgatott világ mindenütt jelenlévő racionalitásának –, hanem az egész ijesztő voltát a legszemélyesebb kudarcban is felismeri, és ebben a felismerésben megvalósítja önmagát.

Igyekeztem megmutatni, hogy a változások a magasan fejlett demokratikus társadalmakban, amelyek aláásták a gazdasági és a politikai liberalizmus alapjait, a tolerancia liberális funkcióját is kikezdték. A toleranciát – amely a liberális korszak nagy vívmánya volt – még ugyan képviselik, és (erős korlátozásokkal) gyakorolják is, miközben a gazdasági és a politikai folyamat mindenoldalú, hatékony igazgatásnak van alávetve, természetesen az uralkodó érdekekkel összhangban. Ebből adódik egyrészt a gazdasági és a politikai struktúra közötti, másrészt a megengedés elmélete és gyakorlata közötti objektív ellentmondás. A megváltozott társadalmi struktúra arra hajlik, hogy az elhajló és ellenzéki mozgalmakkal szembeni tolerancia hatékonyságát gyengítse, és

a konzervatív és a reakciós erőket erősítse. A tolerancia egyenlősége egyszerre válik elvonttá és hamissá. Az elhajló társadalmi erők hanyatlásával együtt az ellenzék gyakran kicsi és egymással vitázó csoportokra esik szét, amelyek még ott is, ahol a szűk keretek között tolerálják őket, tehetetlenek, mert e határok keretei között maradnak. A velük szemben megmutatkozó tolerancia azonban csalóka és a kényszeregyenlősítést támogatja. És egy kényszeregyenlősített társadalom szinte teljesen elzárja magát a kvalitatív változások elől, még a tolerancia is inkább arra szolgál, hogy az ilyen változást megakadályozza, ahelyett, hogy előmozdítaná.

És éppen ezek a feltételek teszik e tolerancia kritikáját elvonttá és absztrakttá. Az a kijelentés, hogy a jobboldallal és a baloldallal szembeni tolerancia egyensúlyát újra helyre kell állítani, hogy a tolerancia felszabadító funkcióját megújítsuk, nagyon hamar nem-realisztikus spekulációnak bizonyul. Egy ilyen változás voltaképpen azonos jelentésűnek tűnik azzal, hogy be kell vezetni az „ellenállás jogát”, amely egészen a felforgatásig megy el. Ma nincs olyan individuum vagy csoport, amelynek lenne ilyen fajta joga egy alkotmányos kormánnyal szemben,

amelyet a lakosság többsége támogat; és ilyen jog nem is lehetséges. Ám mégis úgy vélem, hogy a leigázott kisebbség számára az ellenállásnak létezik egyfajta „természetjoga”, és törvényen kívüli eszközöket is alkalmazhat, amennyiben a törvényes eszközök elégtelennek bizonyultak. A törvény és a rend mindig azoknak a törvénye és rendje, akik a fennálló hierarchiát támogatják; teljesen értelmetlen ezeknek a törvényeknek és ennek a rendnek az abszolút autoritására hivatkozni azokkal szemben, akik éppen ettől szenvednek, és ez ellen harcolnak – nem személyes előnyök elérésétől és nem személyes bosszútól hajtva, hanem csak azért, mert emberek akarnak lenni. Nincs más bíró fölöttük, mint a fennálló hivatalok, a rendőrség és a saját lelkiismeretük. Ha erőszakot alkalmaznak, akkor az nem az erőszakos tettek egy új láncolatának megkezdését jelenti, hanem inkább a fennálló láncok széttörését. Mivel meg fogják verni őket, ezért ismerik a kockázatot, és ha elszánják magukat arra, hogy ezt magukra vegyék, akkor nincs olyan harmadik ember (a legkevésbé a nevelő vagy az értelmiségi), akinek joga lenne önmegtartóztatásra bízni őket.

FORDÍTOTTA WEISS JÁNOS

© Csata Hanna

Az elzárt Kaukázus – utazás a hegyi faluba

XINALIQ, QUBA ÉS AZ ÖT UJJ FELFEDEZÉSE AZERBAJDZSÁNBAN

Íde sem egyszerű eljutni. Az azeri vízum megszerzése és az országbeli transzport a sziklás sztyeppén, a Kaukázus legkeletibb nyúlványa felé, olajfák és olajkutak között – nem könnyű túra. Az azeri államfő szeme mindent lát, bűvös szem ez, jobb lesz vigyázni, igyekszik minket legátolni. Miután az ügyintézés kezdeti izzadságos cseppjei elfolytak, csakhamar feltáruul a káprázatos kaukázusi hegyvonulat, a szurdokokat gyönyörű hegycsúcsok kövezik ki. Ez az ország csupa keleties alkudozás és telefonálgatás, mire a kitűzött úti célokat elérjük. Azerbajdzsánban nem igen sétálgatnak a turisták, ez benne a legjobb. Nincs is bevett reflex az idegenekre, csupa kedves emberrel találkozunk, csak ha előre megbeszélünk valamit, akkor jön a kavarodás. Folyton az volt az érzésem, rajtunk kívül senki sincs itt, aki igazán kíváncsi volna erre a meglepően gazdag és titokzatos országra, az eldugott falvak több ezer éves mintáira, a hegyekben élő családok kemény napi munkájára, a birka-pásztorok és a szerájok megható földjére.

Kivéve az olaj üzleties emberét. Aki kizárólag a fúró kutak és a politikai fekete pénz miatt vetődik errefelé. Ő általában egy német ember. Üzleti útra jön, aztán gyorsan odébbáll. Fekete öltönyös, guruló bőröndös átutazók, kapitalista zakók, suhanásuk betölti az európai reptereket. A német tőke itt is éppúgy hódít, mint az egész Kaukázusban. Diktátorokkal könnyű üzletelni. Na jó, nem érdekes a diktatúra, az sem, ha a földeken semmi nyoma az emberi jogoknak; az első pont az üzletben a politikusok megkenése és a számított haszon, az olcsó emberi munka, a gyors és ügyes kezűek, a lelkes vásárlói piac és az olaj. A kapitalista zakók e térségben már egyedül csak Örményországot kerülik el, azt meg csak azért nem tették még boldog kapitalistává, hogy tegyék a szépet az azeri kormányának. A zakósok jobb esetben megnézik az állami múzeumok szemfényvesztő kiállításait, bevásárolnak vagy eltéved-

nek a bakui éjszakai élet budoárjaiban, diktatúrában a legbiztonságosabb a prostitúció. Másra nemigen kíváncsiak.

Azerbajdzsán fővárosában, Bakuban fényűző kirakatok vannak, luxus-áruházak és szállodák épülnek a felhőkarcolók tövébe. Elsőre igen meglepő, milyen néptelenek és üresek. Ám ha kilépünk a fővárosból, néhány kilométer múlva elérjük a hegyeket. Bakun túl nyílt meg számomra az igazi Azerbajdzsán, ennek az országnak mégis van saját arca. Elzárt, étellel teli világa. Egy hét alatt az örmény-azeri háború miatt tiltott Hegyi-Karabahon kívül minden irányba eljutottunk a csoportunkkal. Életem legszebb útja volt.

Baku

A végén minden szép lesz, csak Bakut és a szerpentes utat éljük túl, na meg a megnyúzott, gézbe csavart birkák különös látványát a benzinkutaknál. A felakasztott véres húst egy gödörbe csepegtetik, aztán gézbe csavarják és felcédulázzák. Az országba való belépésnek drága vízumkérelem volt a feltétele, de nem csak emiatt lengi be Azerbajdzsánt a feltörekvés és a csoda mellett egy keserűbb, posztszovjet érzés. Komoly rendőri felügyeletet ka-

punk a reptéren. A sofőrünk és a busz ugyan ott áll mellettünk, de mire az azonosítás megtörténik, iszonyú hosszú idő telik el. Különbö mi vagyunk az egyetlen utasok ma Bakuba, ahogy körülnézek a reptér különös üveg-építménye előtti parkolóban, mindenki taxis és amerikai cigit kínál. Párás a levegő, a Kaszpi-tenger felől fúj egy kis szellő, érezni a só érdes, édes illatát.

A reptérről Bakuba vezető út hosszú és monoton – a part menti sávban duplafallal és szögesdrótokkal választódik le, a víz és az olaj (e két legnagyobb kincs) védelmére. Kápráztatásból jelest kapnak az azeriek. Aztán a főváros jön, ami valójában egy szellemváros. Mintha gazdag lenne, mintha fényűző volna, de mégsem az. Művi, és cseppet sem csodálatra méltó, inkább rideg, és így kicsit szívtelen is, de a boltosok és a pékek kedvessége kárpótol, na meg persze az autószerelők mosolygása. Hogy tudnak örülni egy kiszuperált kipufogónak! A külváros utcáinak elő-házai mind garázsok, egy épülő parkolópálya ez az ország.

Ahogy közeledünk a centrum felé, újabbnál-újabb százméteres kőfalak követnek minket, vadonatúj repülőtér, többsávos sztráda német autókkal, Mercedes, BMW, Volvók. Lerombolt kispolgári otthonok, keskeny, lelket megindító, egykor szecessziós és még élő utcácskák – megtudjuk, hogy nem sokáig élnek, mert le fogja őket romboltatni az elnök. Van itt a köveken túl egy felsőbb akarat, bármerre tekintünk. Jönnek az újabb nyugatias lakóparkok a beköltöző vidéki munkaerőnek. Új fővárosi polgárok a pékségben, borbélyüzletben, az autószerelőnél a kapualjban. Csatornázatlan falvakból érkeznek, ahol ma is nagy szó az áram, és a téli, cudar hidegben trágyával fűtik a kályhát. Mozdulatlan óriáskerék, néptelen angolpark, tuják és füvesítés, na és persze a személyi diktatúra jelvényei – az Alijev-család monumentális szobrai és képei.

A másik, elzárt és zárkózott azeri lét jobban érdekel. A hegyi pásztorok és a birkák néma vonulása is jobban izgat, mint a főváros hamisított kirakatai. Alig várom, hogy lemásszunk a térképéről. Szeretnék eljutni Xinaliqba, egy hegyi faluba, amiről Sajó Tamás blogján, *A Wang folyó versein*¹ láttam először képeket. Falusi emberek házaiba bekéredzkedni, vagy egy kisvárosban kutakodni – minden csak jobb lehet a diktátor szellemvárosánál.

Ha valaki tud oroszul, könnyen eligazodik az azeri vidéken. Kivéve azt a néhány eldugott települést a Kaukázus szurdokaiban, ahol még az azeri nyelvet sem igen beszélik a lakók, oroszul azonban ott is beszélnek néhányan. (Az azeri török nyelv, melyet Azerbajdzsánon kívül Iránban és török

¹ <http://wangfolyo.blogspot.hu/>

területen beszélnek, valamint a volt szovjet tagállamok bizonyos részein.) Egyik úti célunk végül tényleg a vágott falu: Xinaliq, a 2350 méteren fekvő település, mely ötezer éves kultúráját tükrözi mai életformáival. Aztán az Öt Ujj, egy mohamedán zarándokhely, ahová meddő nők járnak imádkozni. Illetve Quba, a hegyi zsidók városnegyede.

Csontfogak – gyerekek a hegyi faluból

Mezítláb rágózik. Fekete a metszőfoga. A mellette álló nyalókat majszol és hangosan nevetnek. Az út mentén az ujszülöttek között tartják a nyers teát zacskóban. Xinaliq, a hegyi falu felé közeledő úton állnak és teát árulnak. Testükkel sorfalat húznak a szerpentin mellett. De én akkor már sejtem, hogy ők azok, itt a jövő gyerekei villantanak bokát. Hamarosan szétszélednek, felfutnak a kaptatón, meg sem kottyan a csontjaiknak, pedig nem kocognak. Iszonyú gyorsak, sudarak és kedvesek, mindkét lábfejük a levegőben.

A volt Szovjetunió levedlett országában utazunk, de olyan magasan vagyunk, hogy itt nincs már semmi és nem is volt semmi, ami valóban és átélten szovjet volna. Veri a porfelhőt az abroncs, alig bírja a meredek sziklákat az Uaz. Azerbajdzsán itt pont olyan, mintha a világ végére jutottunk volna.

Ez a világvége pedig tele van reménnyel és étellel, hiába élnek az itt lakó emberek több ezer éves elzárt hagyományok között. Aranykezü nők kendőben, egész nap a házban, gyapjút vernek, fonnak, a konyhában százéves orosz szamovárból töltenek forró vizet, szőnyeget készítenek, a férfiak pásztorok és állatkereskedők, keserű dohányszagúak és ostáblán játszanak. Nomád sátrak van odafent, ahol az állatokat legeltetik, ott nem marad más szórakozás, mint a tea és a kacagós beszélgetések.

Folyton újabb gyerekcsapat ugrik elénk, ahogy beérünk a faluba. Nyalókától fekete a tejfoguk, mikor fociznak, véletlenül kirepül az a fog. S aki fogat vált, mehet az iskolába. Aki pedig jól tanul, Európában fog dolgozni. Az egész család szurkol, hogy ne menjen katonának a gyerek Hegyi-Karabahba, az örmények elleni végtelen háború mindennapos téma a hírekben. Csak míg a hírek harcos dicsfényt sugároznak, az emberek öklendeznek.

Megfogja Allah azt, aki elmehet innét.

Mi most érkezünk, évekig maradnánk.

Eddig csak olajfákat láttunk a több száz kilométeres vonalon Bakutól ideig. Lila és kék kaukázusi bogáncsot, forrásokat, sárga, égető köveket, melyek éjszaka szétfagynak, hatalmas darabokban zuhannak le a völgybe, kattan a kőzuhatag. De most már a gyerekek alakjának árnyéka feszül rá az aszfaltra. Kötött mamusz vagy bocskor van a lábukon, lerúgják, futnak az elgördülő autók mellett. Hoznak egy labdát, rúgják, pakolnak, dolgoznak, megtöltik a boltot. Teával kínálnak, cukorral és nem fogadnak el semmilyen ajándékot. Kacagva adják be az ablakon a felkapaszkodó teherautósóföröknek a további tealeveleket. Hátuk mögött temető és sírok elszórva a hegyoldalban.

Ilyet még Bukovinában sem láttam, a különös temetőik földjén. Sírokkal kezdődik a falu és a sírok nem fogynak el, körbeölelik a települést, mintha gombostűk volnának elszórva a dombokon. Nincs kijelölt sírhely, így temető sincs. Ahogy elindulunk a házak felé, elszórva, az út mellett fekszenek a sírkövek. Minden család igyekszik a domboldalon találni egy helyet, ahová az elhunytakat a földbe teszik. Azt is, aki elment a háborúba, vagy máshol hunyt el, egyszerűen disszidált, mert a világban húszezer xinaliqi ember él. Itt a faluban már csak kétezren. A sírok között bárányszarvak kapaszkodnak és a hegyi kecskék, szamarat és kutyát is látni, de kutyát ritkán, hiszen sem udvara, se kerítése nincs a házaknak, nincs hová kikötni őket. Tyúknak és a kakasnak is alig van hely. A házak teteje Xinaliqban maga az utca. A kerítés pedig száradó trágya, amivel a mínusz húsz fokos dermesztő hideg télben fűtik a kályhákat. A falu házközösséget jelent. Ide úgysem jön senki, itt vége a hegyi útnak és vége a világnak is. A világ vége gyönyörűen kietlen,

felkövezett hegyvidék. Maga a föld és a tűz, ami a hiedelemviláguk szerves eleme. Egyik kezével elvette, a másikkal ideadta nekik Istenük ezt a különös és fantasztikus vidéket.

A xinaliqi gyerekek, ha felnőnek, Európába készülnek. Németországban dolgozni pár évet egy gyárban, az már komoly karriernek számít. Vagy egy amerikai telepen. A család minden vagyonát, amit teából, szőnyegkészítésből, gyapjúból vagy bárányhússal keres, a legjobb tanulóra költi. Xinaliqban kiváló iskola van, Qubában, a közeli városban angolul tanulnak a fiatalok, és aztán elhagyják az országot, hogy gazdagon térjenek vissza. Plazmatévét raknak a húsrétegű perzsa díványhoz, és a Karabahban elhalt nagybácsi fényképe mellé kifüggesztik első okos telefonjukat. Így lesz idillien modern a régi, ezeréves kőházuk. A plazmatévé a szőnyegezett nappalikban mutatja az ebédünk alatt a háborús híreket: olaj, olaj, olaj. Csak az számít itt, ki birtokolja a kutakat. Az udvaron kézmosó, jó illatú szobák, konyha, ebédlő. Példás rend.

Xinaliq kövei és költői

Xinaliq télen sehogy, az év többi évszakában is csak többhetes úttal volt megközelíthető még a szovjet időkben is. Az új aszfaltozott utat, amin most feljöttünk, nemrég építette az állam. Csupán azért, mert Alijev államfőre,

2006-ban tett látogatása során nagy hatást gyakorolt a xinaliqlik gazdag, ősi kultúrája és a táj szépsége, na meg az „elmaradottság”. Ősi tűzimádók, egykori keresztények és mohamedánok földje ez. Amit látunk, bent tartja a levegőt, pedig tátott szájjal állunk és bámulunk: csodálatos hegyvonulat barna és sárga sziklákkal, élesen elváló teraszos hegyoldalak, végtelenbe futó hegygerincek és több száz éves elhagyott teraszok látványa fogad minket, mikor felérünk a falu tetejére. Néha alig bírja a busz, pedig négykerék-meghajtásos. Sárga szűrt fény váltakozik, a barnás legelőkkal. A sziklás hegyvonulatot a nomád pásztorok gyalogútjai rajzolják át, melyek a hegycsúcsokra vezetnek. Oldalban birkanyáj vagy akasztófa, a levágott birka vére kiásott gödörbe csorog, a friss húst szőtt pokróccal takarják be. Ladák, Kamaz, szamarak. A kövekből és néhol szárított trágyából épült teraszos házak tetején gyalogolva jutunk fel a falu legrégebbi mecsetéhez. Van itt egy múzeum is, ahol versesköteteket árulnak xinaliqli nyelven, orosz fordításban. Néhány verset majd elolvasok, tényleg megkapó, ahogy Sajó Tamás mondja: a természeti környezet gazdag kép-metaforái; csupa optimizmus árad a költészetükből, és igen kimérten adagolják az érzelmeiket. Késő romantikus, semmi giccs, semmi népieskedő hang. Inkább valami formabontó elv szerint íródtak, semmi közük az európai költészethez, és ez a legjobb benne.

A párnatömő nő

Leszakadok a csoportról, mert hirtelen az egyik teraszon egy kendős, vékony nőre leszek figyelmes. Guggolva vesszőzik, nagyokat suhint a karjával, szinte csukva van a szeme, annyira koncentrál, semmi sem zökkenti ki, minden suhintásnak pontosnak kell lennie: legalábbis úgy tesz, mintha ott sem volnék. Bárányszórt válogat, majd egy vesszővel kiveri a szálakat, amik így szétválnak, és egyre vékonyabbak lesznek. Letelepszem mellé, és megkérdem, fotózhatom-e a munkáját. Bólint, hogy megengedi. Érzem, hogy nem szeretne beszélgetni. Nem úgy, mint a kötött papucsot áruló nő vagy kendőkötöző. Porolja a gyapjúsálakat, ahogy a vesszőt felemeli, folyton az arcához ér, vagy a szájához, sebes és véres csík van az suhintások helyén az arcán. Vértük a füle töve is. Mintha szégyellné, de még csak az sem, teljesen elfordul, én pedig nem szeretném zavarni, közben meg úgy érzem, jól esik neki, hogy valakit érdekel a munkája, a többórás monoton ágyneműkészítő munka a falu utcáján, guggolva, vagy négykézlábra ereszkedve, mindenki láthatja.

A párnatömő nő, így nevezem őt, nagyon szép az arcbőre, a sebek sem veszik el, begyógyulnak, nem kell törődni velük. Most már látom, egészen

fiatal, vékony, mint a szálak, amiket aztán kihúz a kezével és betömi velük az ágyneműt; a kinyúlt, lelapított szálak kitömik a színes párnát. Hosszú, egész napos foglalatosság. Több ezer éves mozdulatok. Néma munka, női munka takarásban. A párnatömő nő mosolyog, mikor elbúcsúzom. Soha senki nem engedte, hogy így nézzem, ilyen meleg szótlanóságban még senkivel sem beszélgethettem.

Megkérdezem a gyerekeket, merre van a mecset, teljesen elmaradok a többiekől, készségesen segítenek. A mecset tágas és új épület, újra fontos lesz a vallás, de azért nem viszik túlzásba, nem sokan járnak imádkozni. Ezután bemegyünk az egyik módosabb pásztor otthonába. Ott kapunk ebédet, nem is akármilyet, többfogásos, a főfogás báránysült. Általában négy generáció él együtt egy házban. Jó illatú szobák, konyha van a kétszintes házban. Modern plazmatévé a szőnyegezett nappaliban, a sarokban ágy van, különben inkább a szőnyegen ülnek, alszanak, nappalra elpakolják a takarókat és a paplant, tíz emelet dunyha áll a szoba sarkában. A nappaliban eszünk, a szőnyegen ülve, kényelmesen. A falon, a tévé mögött az örmény háborúban meghalt testvér képe. Kézmosás és toalett odakint, a házfal mellett, az udvaron száradó trágya tövében, ami maga a ház kerítése. Mint minden nap Azerbajdzsánban, báránylevessel kezdjük az ebédet. Uborkával, paprikával, paradicsommal és lepénnyel. Másnap többeknek megy a hasa, de készültünk fertőtlenítő vodkával.

Tűzszentély a legelőn

Xinaliqhoz hasonló falut még sosem láttam, és nem is nagyon láthattam volna, hiszen a világ egyik legmagasabban fekvő, magányos és kultikus településén állok. Körülbelül ötezer éves kultúra, de a leírások is csak találgat-

nak. Mecsetek és tűzszentély is található erődszerű falai között. De a legelőn is látni odafent egy szentélyt. Ősi, népi vallásosság tartja kézben a szentélyeket, a hivatalos egyház inkább csak kirakat, legalábbis ezt éreztem a muzulmán mecsetben.

Most kétezren lakják a falut, és jelenleg 380 ház áll, ennyi család él itt fent a hegyen. A házak látványosan tapadnak a hegyhez és egymáshoz. Hozzávetőleg két-háromszáz éves épületek lehetnek, melyeket folyton javítgatnak. Most épp garázsokká alakítják őket, mert a nemrégiben megépült út miatt egyre több az autó, és meg is engedhetik maguknak a családok, hogy vesznek egyet, most még a háztetők útjain parkolnak, vagy a tyúkudvarban, a szárított trágya melletti sávban.

Az itt élők azeriül vagy oroszul szólítanak minket, sok az idős, volt szovjet katonák ülnek a ház előtt, örülnek, ha megszólítjuk őket, fényképet készítenek róluk, alig akarnak tovább engedni. Mintha keresett alkalom volna egy ilyen fotográfia, a kopott dicsőség felelevenítése. Honnan jöttünk, kérdezik. Magyarországról, és azonnal Budapestről érdeklődnek. Ó, az a csodás város, kiáltják. És az égbe mutatnak. Lesütöm a szemem. Miért ne, én szeretem Budapestet, csak Budapest nem mindig szeret engem.

Tényleg könnyű az itteniekkel szóba elegyedni, mutogatni és fejen állni is ér. Akadnak sokan azért a faluban, akik sem az orosz, sem az azerit nem beszélik, xinaliqiul rajtuk kívül viszont senki sem ért a világban, és ez a legnagyobb kincsük: a nyelv. Nem véletlen, hogy a második világháborúban, mikor a németek titkos nyelvet kerestek, a xinaliqira esett a választásuk. Xinaliq teaházában (ami egyúttal színház is) veteránok ücsörögnek. Ostáblán

játszanak, ők is megkérdezik, honnan jöttünk, mikor elmondjuk, hatalmas kacagásban törnek ki, alig bírják abbahagyni, semmi természetes nincs abban, ahogy mozog a fogsoruk, a kínos röhögés valójában politikai kacaj, a gúny itteni módja. „A magyarok most nagy barátok. Alijev éppen a magyar miniszterelnöktől kapott kitüntetését akasztgatja a falára, de összeroskad a fal.” A Kaukázus teaház. Ahol ezerféle nyelvet lehet gyűjteni. Pont olyan különleges nyelveket beszélnek ebben a zárt, hegyi faluban az emberek, mint a qubai zsidók. Csak ez utóbbiak juhuri nyelven szólítanak majd minket. Salam és salom.

A qubai hegyi zsidóknál

Az észak-azerbajdzsáni Quba városát a Gudial folyó választja ketté. Egyik partján találjuk a híres hegyi (vagy más néven kaukázusi) zsidók negyedét. A korábbi Szovjetunió egyik legnagyobb zsidó közössége él itt ma is. A qubai kánok egykori székhelyén, egy gazdag kereskedelmi útvonalon vagyunk, mely a 18. században élte virágkorát, majd orosz fennhatóság alá került. Feltehetőleg még az iszlám előtti időkben érkeztek a hegyekbe zsidó csoportok Perzsiából (az 5. századra teszik érkezésüket, de van forrás, mely a babiloni fogság idejére). Először Dagesztán területén telepedtek meg, majd tovább vándoroltak délre és kereskedőtelepüléseket alapítottak. Életmódjuk és különleges juhuri (perzsa) nyelvük ma is kötődik az ősi, hegyi zsidó, ortodox szokáskultúrához. A náci megszállók egy ideig haboztak, vajon zsidónak tekintsék-e a különös kaukázusi népet, aztán 1943-ban rájuk is lesújtott a holokauszt. A német csapatok Oszétiába, Mozdok közelébe, Bogdanovka és Menzsinszkoje környékére deportáltak és megölték több ezer kaukázusi zsidót. Qubában nemrég emlékmű épült, melyet a zsidó negyedből származó kereskedő családok finanszíroztak, hogy így emlékezzenek meg az elhurcoltakról. A 70-es években ugyan több ezer család Izraelbe vándorolt, Quba zsidó negyede ma élő, összetartó közösség, fontos kulturális központ. Imahellyel, üzletekkel, mikvével, teaházzal, fürdővel és iskolákkal. Évről-évre egyre több gazdag kereskedőházat restaurálnak és újakat is építenek, némelyik hatalmas orientális palotának tűnik, a keskeny és kanyargós utcákra komoly árnyékot vetnek a kaukázusi zsidók házai. Kőpaloták váltakoznak a szovjet mintákkal, orientális díszek, azeri és orosz figurák tekintenek ránk a kőfalakról.

Péntek este, miután megérkezünk, elindulunk a felújított zsinagógába az esti imára. Még korán van, útközben leragadunk a teaházban, ahol szívesen

fogadnak minket. Kizárólag férfiak ülnek az asztaloknál, ahogy a zsinagógába is férfiak járnak. Férfiak és fiúgyerekek, péntek este és egész szombaton egyetlen kislánnyal sem találkozunk, csak a kórház teraszán üldögélnek asszonyok, az egykori szülőotthonban kiül dohányozni a személyzet a betegekkel együtt.

A teaházbeli ostáblán játszó idősebb férfiak kiválóan tudnak oroszul, és játék közben mesélnek. Akad, aki németül is beszél, mert tizenkét évet dolgozott egy szociális szolgálatnál Frankfurtban, ő Hanuka úr, türelmesen válaszol minden kérdésünkre. Qubában jelenleg két működő zsinagóga van. Másnap a városból kivezető út mellett hatalmas zsidó temetőt találunk a hegyoldalban. A temető sírköveit dús növényzet fedi, kutyák őrzik, mégis bemerészkedünk. Jól látszanak a fotográfiákkal díszített század eleji sírok, héber felirattal, némelyiken szovjet jelképek, akárcsak a híres csernovici temetőben, vörös csillagok és Dávid-csillagok.

Bejárjuk a zsidó negyedet, változatos a házak és a zsidó jelképek formagazdagsága, hol pléhből, hol arannyal futtatva. Gazdag kereskedőházak állnak a negyed főutcáján, soknak elvándorolt a tulajdonosa, üres a ház. Üres, de várakozik a gazdjára, amikor az Izraelből hazatér, étellel telik meg. Csakhogy akad olyan ház, akihez már sosem tér haza a gazdája.

Helyi vezetónktől megtudjuk, hogy a qubai zsidók ma is jómódú kereskedők, a házépítés fontos számukra, akkor is, ha már nem élnek itt. Mutató palotában éltek mindig is, amely jellegzetes vidéki zsidó építészetet őriz. Iráni, perzsa elemeket is felfedezni, az egykori káni paloták és szerájok díszítő motívumait. Letérünk a

főutcáról. Itt számomra a kispolgári, földszintes házáépítések érdekesebbek, mert jobban látszik az idősíkok egymásra rakódása az épületeken, zsidó jelképek keverednek a szovjetekkel, szovjet az azeri és török motívumokkal, a hozzáépítések így tūpontosan

mutatják a lakók történelmét. Szinte kivétel nélkül minden kisebb lakásban látok gyerekeket és dédnagymamát – több generáció él együtt. Péntek estére meg is telik velük a zsinagóga, már az óvodások is folyékonyan imádkoznak a tóra nyelvén.

Öt Ujj

Harmadik nap Bakuból újra a hegyekbe indulunk. Pompás a reggeli, müzli és pirítós meg datolya, füge, olajbogyó. Bár a kiszolgáló személyzet nem nagyon ér rá nekünk rántottát készíteni, a pincérlány is épp reggelizik, közben újságot olvas, utána keresztrejtvényt fejt, majd megjön sakkpartnere. Tengeri kilátás a reggelizőből, képzeletbeli olajfoltok a sós párárt árasztó Kaszpi-tenger partján. Ilham Alijev elnök diktátori szeme újra minket figyel, alig bírom kivárni, hogy megint lekerüljünk a kormányzati térképről.

Amíg Baku szellemváros és disneyland, addig a vidék, a hegy nyúlványai és a sztyeppe az ország redősebb arca. Az archoz végre nyak, test, kar és ujjak is tartoznak. És persze fegyverek meg kecskék. Háború az örményekkel. „Európa Játékok, 2015”, a sport iránti harcos szenvedély. Sovány férfiak, néhol még régi, szovjet autók, utánuk a legújabb Mercedes terepjárók. Telt, de bujkáló nők. Kendőben, otthon, vasalnak és mosnak. Vagy egy gyárban dolgoznak. Azerbajdzsánban a vallás nem formál személyiségeket, az iszlám ártalmatlan jelenléte sem kavarja fel a hétköznapokat, bár láthatóan itt is próbálkoznak (katari) mecsetekkel, mint az egykor ateista-kommunista Albániában – a mecsetek üresen kongnak egyelőre.

Sárga, kiszáradt kősvatagon át haladunk. Olajfák, szűrős bogáncs a kőtengeren, és ahogy fogy a növénytakaró, egyre több ragadozó madár repked felettünk, közeledünk a hegyi zarándokhelyhez. Komoly szárazság van nyár

végén. Utunkat kereskedők, zöldségárosok, mézlepényesek és birkaárosok kísérik. Mindenki kínál valami portékát, a kávéházakban selymet és szőnyeget lehet venni, akkor is, ha csak egy kád van a terem közepén.

Úti célunk az Öt Ujj hegy, vagyis a Beşbarmaq. A Kaukázus vonulata itt éri el a tengerpartot. Az Öt Ujj az azerbajdzsáni muszlimok zarándokhelye. Meddő nők másznak fel a szent hegy terméketlen szikláira azért, hogy áldást kérjenek. A sziklák közt rejtőző szerzetesi házban megérintik az öt ujjat, a termékenység szimbólumát. Majd térdelve imádkoznak. Miközben egy mediátor nő áldását is megkapják. Testben és lélekben is megújulva távozhathatunk, mert olyan erős aurája van a helynek és olyan magasan van, hogy komoly megpróbáltatás feljutni a sziklák között, a szakadék lépcsőin egyensúlyozva szinte felkúszunk a hegy tetején álló szent teremig.

A sziklák és szent kövek megmászása komolyabb erőpróba, ráadásul a kövek közt jósnők és koldusok bújnak meg, akik áldást és átkot is szórhatnak, attól függ, az ide érkező, hogyan bánik velük. Én azonnal adok nekik pénzt, félek a bajszuktól és hajlott hátuktól, fenyegető, fekete szemüktől. Cserébe tapogatnak, kővel simítják a karomat, Allahot hívják rám. Forognom kell, többször helyben, a hasamhoz dörgölik a követ és surmákolnak. Van egy jósnő, aki kurkászik a hajamban. Meleg a tenyerük, jólesik. Szorgalmasan osztogatom a manatokat. Majdnem mindenkinél megállok.

Mikor leérünk, a völgyben újra bárányt vágnak, egy gödörbe folyik a vére, a legyek megisszák, a megnyúzott állatot azonnal megsütik. Sül a saslik és forr az azeri teavíz. Látszólag milyen idilli és kegyetlen egyszerre ez a kép, a hegy lábánál elúzni a sült hússal a meddőség rossz szellemeit. Eközben hatalmas ragadozó madarak keringenek a zarándokok által itt hagyott tengernyi szemét felett. A birkák dinnyehéjat nyalnak, a szamarak legelésznek, a kaptatót jól bíró törpelovak új utasokra várakoznak. Egy csoport fiatal azeri táncot jár, lelkesek, és mi lelkesen tapsolunk. Sofőrünk, mikor meglát minket, felkel a nyugágyból, kénytelen megszakítani egész napos telefonálgatását, legalábbis addig, amíg beindítja a motort. Indulunk haza. A Kaukázus kövei fényesen csillognak a repülő ablakából, csodaszép vidéket hagyunk magunk mögött, ahol a csoda sziklákban lakik odafent a hegyekben. A grúz Kaukázus gerincei is látszanak, legközelebb oda szeretnék majd eljutni.

Az írást a szerző saját fotóival illusztráltuk.

A Föld királya

A véletlen hozta, hogy Todar Cirkuné lett az a kis földdarab, amelyen héjdeszkából és furnérlemezből egy vityillót tákolhatott össze. Még a szovjet időkben volt, hogy a pénzügyminisztériumban – ahol könyvvizsgáló volt – „Pénzügyes” néven dácса-szövetkezetet alapítottak, Todar nem is akart ebbe belépni, mert semmilyen dácсának nem érezte szükségét, de Szalivej, a sógora azt javasolta: „Szerezz egy telket, majd én építek rajta magamnak egy villát, te pedig ki fogsz járni hozzám saslikra”. Akárhogy is nézzük, egy sógor mégiscsak rokon, testvére a feleségének, aki nyúzni is kezdte: „Szeredd egyet, szerezz!” – hát így lett Todarnak földecskeje. A sorsolás egy szép kis telekhez juttatta, százhetven négyszögölköz pont az erdő és a tó között. Mikor meglátta azt a gyönyörű helyet, Todar még meg is sajnálta, hogy holmi saslikokért ez az egész a sógoráé lesz. Hát nem is lett a sógoré semmi. Épp csak oszlopokat és héjdeszkákat sikerült összehordania, hogy a telkecskét körbekerítse. Beásta az első oszlopot – és ezzel be is fejezte a más földjén való gazdálkodást. A boldogságba, hogy egy ilyen telket sikerült ingyen megkaparintania, beleszakadt a szíve. Ilyen kapzsi egy alak volt. Nem valószínű, hogy Todarnak valaha is jutott volna abból a saslikból.

Szjamjon Szurmacsnak, aki szintén könyvvizsgáló volt a pénzügyminisztériumban, és akinek a sorsolás Todar mellett juttatott telket, volt egy veje. A veje egy fafeldolgozó üzemben volt főtechnológus, ahol furnérlemezt gyártottak. Hát ez annyi furnérlemezt lopott össze, hogy már nem volt hová tenni, akár el is lehetne tüzelni sasliksütésnél. Az egész telküket telehordták furnérlemezzel, az eső miatt már feketedni is kezdett, ezért aztán Szjamjon átpasszolt neki vagy negyven lapot, amelyik a legfeketebb volt, de úgy tett, mintha barátságból adta volna. Nos hát ebből a furnérlemezből, amit Szurmacs veje lopott, és a néhai sógora által odahordott héjdeszkából tákolta össze a vityil-

lóját. Nem valami jól nézett ki, de senki sem a héjdeszkára és a furnérlemezre figyelt, hanem az erdőt és a tavat csodálta, meg Todart irigyelte: „Micsoda villád van, Todar! Ilyen lehet a mennyei paradicsom, a Jóistennél...”

Naszta, Todar lánya, művészeti tagozatba járt, lefestette a vityillót az erdővel és a tóval, és a képnek ezt a címet adta: „Paradicsom”. Az erdő és a tó erdőre és tóra hasonlított, a villa pedig egy repülő csészealjra, amelynek az egyik kerek ablaka fölé félkörben az volt odaírva, hogy *A Föld Királya*, és ezen az ablakon Szalivej, Cirkun sógora nézett ki szomorúan, homlokán a Szovjetunió Hősének arany csillagával. Talán azért, hogy engedjék be a paradicsomba, hiszen mi másért?

A képet kiállították a fiatal művészek tárlatán, a sógor homlokán lévő aranycsillagban valaki „a szovjet öntudatot” látta meg, „amitől a társadalom csak akkor fog megszabadulni, amikor az utolsó szovjet embert is az ő kommunista paradicsomába viszi el egy repülő csészealj” – és Naszta, egy „tizennégy éves művész, akinek korához képest szokatlanul mély a gondolatvilága”, megnyerte a versenyt. Az első díj, amivel hazajött, egy bronz ecset volt márvány talapzaton, ezt úgy csapta le az asztalra, hogy a bútorkak belepedezett: „Nesztek, szaros szovjet alakok! Szóval kicsoda legyen legkésőbb este nyolcra itthon?”

Todar felesége, Malvina, lánya sikerének láttán beleőrült a boldogságba, és mint minden boldog nő, a boldogságon kívül semmire sem gondolt, Todar pedig, könyvvizsgáló lévén, azt próbálta megérteni, hogy miben áll a gondolatoknak az a mélysége, amiért Naszta ilyen komoly márvány-bronz díjban részesült?

– Ám legyen – bökött ujjával a sógora homlokán lévő csillagra –, tegyük fel, hogy ez a szovjet öntudat, amitől a társadalom csak akkor szabadul majd meg, amikor az utolsó szovjet embert is az ő kommunista paradicsomába viszi el egy repülő csészealj. De miért van az ideírva, hogy a *Föld Királya*? Ki a föld királya? A sógor? Szalivej?

Naszta legyintett: „Hiszen nem is tudja senki, hogy ez Szalivej, a sógorod! Ez egy jelkép!...” Azelőtt is kurtán beszélt az apjával, de amióta a korához képest szokatlanul mély gondolatvilágú művésznő hírnevére tett szert, még rövidebbre fogta a beszélgetéseket.

Már hogy ne tudnák, hogy Szalivej Todarnak a sógora? A dácsa-szövetkezetben sokan tudják, a minisztériumban is. Szjamjon Szurmács tudja, meg a veje is.

Tegnap, mint szombatoként mindig, fogtak egy üveg vodkát és áthívták Todart szomszédolni. Todar átment, mert hogyan utasítaná el, hisz a szomszédai ők, pedig nem igazán szeretett velük üldögelni, és általában senkivel sem szeretett sem üldögelni, sem feküdni, sem állni. Vársz valamit az emberektől, de egészen mást kapsz, mindenki a saját gondjával nyaggat. De hát mit kezdjek a te bajoddal – engem a sajátom érdekel.

Malvina erre azt mondja: „Hát ücsörögjél csak saját magaddal”. Ő pedig így is tenne, ha lenne még valaki, aki ugyanolyan, mint ő.

Todar nem tartotta mindenkinél többre magát, egyáltalán nem. Egyszerűen másoknál jobban látta, mennyire gyarlóak az egyes emberek – a pénzügyminiszter és helyettesei, az osztályvezetők és az osztályvezető-helyettesek, a könyvvizsgálók, a dácsa-szövetkezet vezetői – csakúgy, mint az egész emberiség.

Mi az emberiség baja? Túl sok mindenben különböznek az emberek – ez a baj. Kívül is, belül is.

Egyszer azt álmodta, hogy a szövetkezetükben minden pénzügyes ugyanolyan, mint ő maga. Családi- és keresztneveik különbözőek, hogy ne legyen keveredés: Szurmacs, Szalivej, de lényegileg mindegyikük Todar Cirkun. Bement a minisztériumba – ott is mindenki Cirkun. A miniszter is Cirkun, a helyettesei is, az osztályvezetők és az osztályvezető-helyettesek, a könyvvizsgálók is. Mindenki mosolyog a másokra, senki nem irigyl senkit, senki sem áskálódik a másik ellen, nem ír névtelen leveleket, hiszen hogyan is fúrnád saját magadat, hogyan is jelentened fel névtelenül saját magadat? És, ami a legfontosabb: mindenki ugyanúgy gondolkodik, mint te, mindenki egyetért veled, senki nem áll össze senkivel, nem harcolnak egymás ellen – íme, itt a világbéke. Mindenki szereti a másikat, mint önmagát. Nincs háború, nincs terrorizmus – csak a virágzó emberi civilizáció. Paradicsom.

Todar megmutatta a „Paradicsom” festményt Szurmacsnak és a vejének, hát Szurmacs nem szólt rá egy szót sem, de a veje csodálkozott: „Miért Szalivejről, nem pedig magáról festette le a föld királyát?...”

Nos, Szurmacsnak evvel a vejével akár el is lehet üldögelni időnként. Fiatalabb ugyan, de jobban hasonlít Todarra, mint maga Szurmacs. Pontosan ugyanazt kérdezte, amit Todar is saját magától. „Miért a nagybátyját és nem pedig az apját festette meg a föld királyának?”

Ez itt a kérdés, nem pedig az, hogy ez egy jelkép. Az apja talán nem lehetne jelkép?

„Te az apja vagy, ő a nagybátyja. Mi a különbség? Szerette Szalivejt, feste-
ni is ő tanította...” – mondja Malvina.

Hogyhogy mi a különbség? Micsoda? Hogy nincs semmi különbség apa és
nagybácsi között! Mért, Naszta a nagybátyjától született? Még csak az kéne,
miféle festőművész lett volna belőle Szalivejtől!

„Teljesen megőrültél!” – mondta erre Malvina, Todar pedig, mivel sem
a feleségénél, sem a lányánál nem talált megértésre, elővette egy igazolvány-
képét, kör alakban kivágta az fejét, és odabiggyesztette a „Paradicsom” ké-
pen az ürrepülőgép hajóablakába, pontosan eltakarva a sógor képét.

Sokkal jobb lett, mint amilyen volt.

Ez szombat este történt, amikor Todar hazajött Szurmacséktól, másnap
éjjel pedig, vasárnapról hétfőre virradóra, az ablakban valami szokatlan,
szúrós fény csillant fel, amitől Todar felébredt és a telke közepén egy repülő
csészealjat pillantott meg, pontosan az eper-ágyásban. A csészealj fenekénél
lévő búvolyukon ketten ugrottak ki, az egyik piros-fehér, a másik piros-zöld
sisakban, odajöttek az ajtóhoz és bekopogtattak. Malvina félálomban kelt
fel, hogy ajtót nyisson nekik: „Ki az? Mit akar?”, az ajtó mögül pedig ugyan-
olyan, de abszolút ugyanolyan hang felelt, mintha Malvina önmagával
beszélt volna: „Itt lakik a Föld Királya? Érte jöttünk, reggel kilencre gyűlésre
kell mennie”.

Hétfő reggel kilencre, mint hétköznaponként mindig, Todarnak a mi-
nisztériumban kellett lennie, mára ott semmilyen gyűlés nem volt betervez-
ve. Meg hát őt amúgy sem hívták soha semmilyen gyűlésre, a könyvvizsgáló
nem egy olyan állás, hogy gyűléseken vegyen részt. Ezért aztán ő is megle-
pődött, Malvina is, nem tudván, hogy erre mit mondjon. Végül belebújt egy
pongyolába és kinyitotta az ajtót: „Hát, jöjjenek be...” – és hirtelen belekia-
bálta az éjszakába: „Hogy szorulnának be maguk nyílt mezőn az ajtóba, hogy
úgy törje szét a tőküket, ahogy az én epresemet tönkretették!...”

Todar arra gondolt, hogy bizonyos szempontból meg lehet Malvinát érte-
ni: az eper már majdnem megérett, pár nap múlva akarta leszedni, és akkor
jön ez a csészealj, de más szempontból nézve, először csak meg kéne tudni,
hogy micsoda emberek jöttek hozzád az éjszaka közepén, és hogy egyálta-
lán emberek-e, és majd utána átkozd el őket, vagy tartsd a szád. Érdekes
módon az éjjeli vendégek nem sértődtek meg, egyikük Malvina hangján így
válaszolt: „Mikor elrepülünk, az eper fel fog állni”, a másik pedig elnevette
magát: „Tökünk pedig nincsen”.

Tehát nem emberek.

Ahogy beléptek a szobába, a vendégek hosszasan meredtek a „Paradicsom” képre, amit Todar, miután a saját fényképét ragasztotta be az ürrepülőgépnak a *Föld Királya* felirat alatti hajóablakába, felakasztott a falra, aztán Todarra pillantottak, összebólintottak, megragadták Todart a hóna alatt és már vitték is kifelé a házból.

– Naszta! – kiáltott érte Malvina. – Elviszik apádat! Gyere ki, búcsúzz el!

„Hadd vigyék... majd visszahozzák, ha kijátszották magukat...” – hallatszott egy álmos hang a hátsó szobából, Naszta vasárnap, amikor meglátta, mit tett Todar az ő festményével, összeveszett vele, és most Todar így gondolt a lányára és a feleségére: „Micsoda egy család...”, de ekkor Naszta egy szál hálóingben kiugrott az udvarba, meglátta az úrhajót – „Hogyhogy elviszik? Hová?! – és belekapaszkodott az apjába. – Nem engedem, amíg meg nem mondják!...”

– Tessék, kérem szépen, de hiszen mostanáig nem kérdezett senki semmit tőlünk – felelte a piros-fehér Naszta hangján, és elmondta, hogy veszély fenyegeti a Világegyetem létét, ezért minden bolygó összes királyát világtalálkozóra hívják össze.

Naszta kimeresztette a szemét.

– Ejha! Ez aztán a művészet ereje!... De hát nem apa... – valószínűleg azt akarta elmondani, hogy nem Todar a Föld királya, hanem Szalivej, de megdöbbenve gondolta magát. – Akkor én is magukkal megyek!

– A királylányokat nem hívták – rázta a fejét a piros-zöld. – A királyoknak van gyűlésük.

– Minek nekem az a gyűlés! – szaladt gyorsan a fényképezőgépjéért Naszta, és már ment is az úrhajóhoz. – Én kirándulni megyek! Talán királylányok nem mehetnek kirándulásra?

A piros-zöld a fehér-pirosra nézett, aki megvonta a vállát: „Hát, kirándulásra talán mehet egy királylány, miért ne?...” – Malvina pedig nem akarta megvárni, amíg emez megdöbbenve gondolja magát: „Királyné meg pláne!” – és Nasztát félretolva elsőnek mászott be a repülő császealj búvólukán. – „Úgy sincs itt semmi tennivalóm, hisz az egész epres tönkrement!”

Az egész család elrepült. Malvina, ahogy volt, pongolyában. Naszta, ahogy volt, egy szál hálóingben, csak Todarnak sikerült magára kapnia egy kordzekét és egy kordnadrágot. Mégis, hogy nézne ki: a Föld királya alsógatyában.

Azon a bolygón, ahol a világtalálkozót tartották, elsőként Szalivejjel találkoztak.

– Csaló! – támadt ez Todarra. – Hamisító! Nem elég, hogy a telkemet elvetted, még a festményt is meghamisítottad! A Föld királyának játszod meg magad!...

És Todar arcába vágott.

Todar sosem látott még olyat, hogy halottak verekednének, így aztán egy kicsit megzavarodott, nem ütött vissza rögtön, nem bántotta Szalivejt, és mint kiderült, jól tette, mert azon a bolygón, ahol a gyűlést tartották, tilos volt veszekedni és verekedni, az ilyenért pokolra vetettek, pont ez történt Szalivejjel, másképpen Todar meg sem szabadult volna tőle.

– Na, most láthattátok a testvérkéteket! A nagybátyátokat! – támadt Malvinára és Nasztára, amikor beköltöztették őket egy földalatti szállóba, amelyeknek minden ablakában sütött a nap, annak ellenére, hogy a szálló a föld alatt volt, mert azon a bolygón minden a föld alatt volt. – Mikor is halt meg? Már jó ideje, hogy megültük halálának első évfordulóját, és tessék, összetalálkozunk: se jónapot, se hogyvagy! Egyből ököltre megy!

– Azelőtt nem volt ilyen, a halála után történhetett vele valami... – vette védelmébe Malvina a testvérét, túlzott meggyőződés nélkül, hiszen végtére is Todar nem sajnálta Szalivej számára azt a telket, de Naszta, akiből királylány lett, hisz az apja király, közbevágott: „Szarházi! Meghalt, és mégis királyságra tör!”

Todar lelkében melegséget érzett: mégiscsak igazságos gyerek az ő lánya – apjára ütött.

Megjött a fehér-piros a piros-zölddel és szóltak, hogy ideje a gyűlésre indulni.

– Hát a kirándulás? – kérdezte Naszta, és a piros-zöld ment Todarral a gyűlésre, a fehér-piros pedig Nasztát és Malvinát vitte szétnézni.

A gyűlést a felszínen tartották, és mihelyst Todar felment, rögtön megértette, hogy miért száműztek minden mást ezen a bolygón a föld alá: azért, hogy szabaddá tegyék a találkozó résztvevői számára a helyet. Arra számított, hogy valamilyen klub lesz ott, vagy egy kultúrház, a színpadon egy asztalal az elnökség számára, ahol három-négy, vagy akár harmincnégy ember ül majd, valamint néhány száz ember a nézőtéren, vagy akár néhány ezer, mint a Szakszervezetek Kongresszusán, hát tessék, nincs itt semmiféle asztal, sem színpad, sem kultúrház: egyszerűen a puszta földön körös-körben, egészen az égaljáig királyok, királyok, királyok...

– Mégis, hányan vannak? – kérdezte egészen megzavarodva Todar a piros-zöldtől, mert sehogyse gondolta volna, hogy a királyok gyűlésén ilyen sok király legyen, de egyszer csak magától eszébe jutott, hogy mit is tanítottak az

iskolában, és megértette: végtelen sokan! A világegyetem végtelen, a bolygók száma végtelen – és ugyanennyien vannak a királyok is! Nincs kizárva, hogy néhány bolygón demokrácia van és nincsenek királyok, de akkor is: azon bolygók száma, ahol vannak – végtelen...

Ez nagyon meglepte. Mit nagyon: soha semmi nem nyugózta le őt ennyire. Ezt semmivel sem lehetett összemérni: a pénzügyminisztériumban egyetlenegy miniszter volt, első helyettese kettő, egyéb helyettese – négy, könyvvizsgáló – huszonnyolc, a „Pénzügyes” szövetkezetnek száznegyvenhét tagja volt, de lehetett volna százszor, ezerszer, milliószor, akár milliárdszor annyi – még az is valamilyen könyvelhető mennyiség, de itt csak királyokból is megszámolhatatlanul sok van. És ehhez még ugyanannyi királylány és királyné, még akkor is, ha nem minden királynak van lánya és nem is mindegyik nős.

– A veszélyt elkerülendő, minden bolygón mesterséges, föld alatti napot kell létesíteni! – kiáltotta Todartól balra egy király, és mindenki megtapsolta: „Helyes!” – a piros-zöld pedig megérintette Todar vállát: „Magáé a szó”.

Todar megfordult, mert arca valamilyen király hátába fúródott, aki ugyanolyan kordzekében volt, mint Todar, és önmagával találta szemben magát: egy pontosan ugyanolyan Todarral, ugyanolyan kordzekében, amilyet magára kapott, amikor a villából ment kifelé, és ugyanolyan kordnadrágban, mint amilyet sebtében felhúzott. És tovább, a mögött az arc mögött, amelyhez fordult, egy ugyanolyan királynak látta meg az ugyanolyan arcát, a mögött a király mögött megint egy ugyanolyant, kordnadrágban és kordzekében, és mindkét oldalt ugyanolyan királyok, mint Todar, ugyanolyan Todarok, mint ő maga – végtelen sok ilyen Todar.

Nem tudta, mit mondjon, de az, amire ráeszmélt, annyira megütötte, annyira teletöltötte, amennyire soha semmi meg nem ütötte és ki nem töltötte gondolatait. Itt végtelen sok egyformán, kordzekébe és kordnadrágba öltözött király volt, tehát valahol végtelen sok nubukzekés és nubuknadrágos király is volt és még végtelen sok bőrdzsekis király is volt, vagy nubukzekés és bőrnadrágos, és végtelen sok Todar nevű király és végtelen sok olyan, akit másképp hívnak, és akik ezért lehet, hogy valami mást mondtak, de Todar ezt kiáltotta: „Minden bolygón mesterséges, föld alatti napot kell létesíteni!” – és amikor mindenki tapsolni kezdett, hogy: „Helyes”, a zöld-piros ismét megérintette a vállát: „Most már repülhetsz vissza...”

– A miénk beszélt a legjobban – mondta a fehér-pirosnak, mikor lementek a földalatti szállodába, ahol szomorúan ült Naszta és Malvina, mert a

túra nem nyerte el a tetszésüket: akármeddig is vezette a fehér-piros körbe őket a földalatti birodalomban, mindenütt csak ugyanilyen szállodák voltak ugyanilyen szobákkal. Ezért mindketten megörültek, amikor megtudták, hogy hazamehetnek, és megkérdezték a fehér-pirost a piros-zölddel, miként lehet Szalivejt a pokolból elhozni? Ezek azt válaszolták, hogy sehogyan. Ha nem a pokolból kéne, még el lehetne gondolkozni, de a pokolból – itt még gondolkozni sincs min. Mikor, ki és kicsodát hozott vissza a pokolból? A paradicsomból kihoztak, sőt ki is űztek embereket, de a pokolból nem. Hiszen hogyan lehetnének akkor örökös kínok?...

Csak azt engedélyezték a legközelebbi rokonoknak, hogy menjenek, búcsúzzanak el. Todar nem akart menni, mert nem legközelebbi rokon, de Naszta megkérdezte: „Mért, te már voltál a pokolban?...” – erre ő is meg akarta nézni: hogy néz az ki? Bár Todar nem lopkodott furnérlemezt, a pénzügyminisztériumban nem volt furnérlemez, de azért nem érezte szentnek magát. Egyszer egy könyvvizsgálónóval könyvvizsgálói kiküldetésben volt, szóval, mit lehet azt tudni...

Kiderült, hogy a pokol a szomszéd szállodában volt, amelyiknek ez volt a felirata „POKOL”. Todar arra számított, hogy ha Szalivejt esetleg nem gyanúfőzőben találja, akkor valami sötét börtönben, rengeteg kínzóeszköz között, de Szalivej egy szoba közepén ült egy széken, a szoba falai, de a plafonja és a padlója is csupa tévéképernyő volt, és az összes képernyőn azt lehetett látni, akármerre is fordította vagy hajtotta le a fejét Szalivej, hogyan süt Todar a telken saslikot. Ez nem volt igaz. Mióta Szalivej meghalt, Todar egyszer sem sütött saslikot, de a pokolban ilyen örök kínt találtak ki Szalivej számára.

Csupa hamisítás és hazugság árán. Ez az, ami a Világmindenség létét fenyegeti.

„Mindenütt hamisítvány! Csupa hazugság! Ez az a veszély, ami a világmindenség létét fenyegeti!” – ezt kellett volna mondania a királyok gyűlésén, ha nem lett volna, mint mindenki, király, és ha nem lett volna, mint mindenki, Todar, aki, mint minden király és mint minden Todar, ezt kiáltotta: „Minden bolygón mesterséges, föld alatti napot kell létesíteni!” Márpedig mi más lenne egy ilyen mesterséges nap, mint hamisítvány és hazugság?...

Szalivej most nem ment neki ököllel, pedig inkább ment volna neki, mintsem hogy Malvinát kérdezze, mikor már kifelé mentek a pokolból: „Hát azt tudod-e, hogy a te Todarod egyszer kiküldetésben volt egy könyvvizsgálónóval?...” Malvina, a fehér-piros jelenlétében, aki a pokolba kísérte őket, úgy tett, mintha nem hallott volna semmit, pedig valójában mindent hallott,

saját maga is fehér-pirossá vált – így most jobb lett volna a pokolban maradni, mint visszatérni a paradicsomba...

A földre egyedül, robotpilótával küldték vissza őket a csészealjon. A fehér-piros és a piros-zöld búcsúzóul hurráztak és feldobták a sisakjukat – Todar a kerek ablakból észrevette, hogy nem emberek. Valami mesterséges dolgok: egyik piros-fehér, a másik piros-zöld.

Todar azt gondolta: „Így van ez minálunk is. Leveszed a váll-lapokat, vagy leteszed a koronát – és mi marad? Valami fehér, valami piros, valami zöld...”

Ahogy Naszta mondta: „Ez nem meglepő. Már hogy lehetnének emberek, ha nincs tökük?...” És Malvina egész úton Todar fülét rágta: „Ezt hallgasd meg – és mindezt tizennégy éves korban!...” Még a könyvvizsgálónőről is megfeledkezett. De eszébe fog jutni... Átkozott Szalivej!...

Mikor visszaérkeztek, Malvina és Naszta rögtön az epret indultak leszedni, mert az felállt, és annyi volt, mintha az égből potyogott volna, hogy az érett szemektől látni sem lehetett az eperbokrokat. Todar két vödörrel kivitt a piacra, eladta, húst vásárolt érte, amikor pedig hazajött, áthívta Szurmacsot a vejével, felpillantott az égre és saslikot sütött.

2012. június, Menszk¹

FORDÍTOTTA BÁRÁSZ PÉTER

¹ Minszk eredeti belorusz neve.

A Wallenberg Egyesület Ember Mária-díjára február 28-áig lehet
díjazottakat jelölni.

A kiírást az Egyesület honlapján találják meg. www.wallenbergegyesulet.hu

Vagy írjon mailt: wallenbergegyesulet.elnok@gmail.com

**ÁLLJ FEL A FOTELBŐL
ÉS CSATLAKOZZ!**
info.nyomtassteis@gmail.com

NYOMTASS TE IS
HÍREK, AMELYEK NEM JUTNAK EL MINDENKIHEZ
WWW.NYOMTASSTEIS.HU

TÁMOGASS TE IS!
Magnetbank
16200223-10026139
eDemokrácia Műhely Egyesület

Amikor a műsák feleselnek

KISASSZONYOK BOHÓ JELENÉSIBŐL
AVAGY HALOTTAKRÓL IGAZAT VAGY VICCESET

Memoár a múlt századból

Ez a kötet itt az ükanyám, a híres-nevezetes Gulotten Emília eddig ismeretlen feljegyzéseinek egy részét tartalmazza, akinek szakmai sikereiről a nevezetes elsőszámú pesti *hírlap*, a Bolond Miska tudósított annak idején. Emília híres jósnő hírében állt, aki tévedhetetlennek bizonyult a jövőmondás terén.

Amikor belelapoztam a padláson porosodó régi ruhásládába rejtett titkos naplójába, arra derült fény, hogy üknagymama nemcsak az eljövendő évszázadok nagy szellemeivel, hanem a régmúlt elfeledett halottainak kíséreteivel is szoros barátságban állott. Memoárjában lejegyezte, hogy e különös képességre azon a napon (1895. december 13.) tett szert, mikor a még mindig pajkos tekintetű, magnetikus vonzerejű, boszorkányos aurájú Jókai bácsi kezét csókolt neki (rossz nyelvek szerint nem csak kezét). Azon az éjjelen megjelent neki az első kisasszony. S aztán minden évben egy. De ők nem ijesztgették, fenyegették – sokkal inkább megnevetették hányattatott sorsú nagymamámat.

Ím, közre adom most naplójának azon kicsiny részét, a Jelenések asszonyainak tollba mondott történeteit, mely nemzetünk kiváló tollforgatóiról szólnak. E kisasszony-kíséretetek kedves-keserű emlékei pajzán kis anekdoták, melyek talán egyes olvasókban megbotránkozást keltenek: Nekik üzenem, hogy nemzetünk nagyjait nem úgy kell mutogatni, mintha nem lennének többek, mint fedhetetlen, márványkőbe vésett szobrok. Nem szentek, hanem emberek ők, akik esendőségük ellenére még jó példaképek lehetnek, s halhatatlan soraikat leginkább csintalanságuk által lophatják be a mai ifjúság szívébe.

Budapest, 2015. április 1.

Stein Rozália

6. jelenés

Koltón, valamikor nagyon régen

Amikor Kukorica János betéved Iluskához

„Könyelműség szárnyát
Vállámra vettem,
És a csapodárság
Pillangója lettem.”

Kukorica Jancsinak hívnak engemet! – az akkor még nekem idegen férfi ordítására ébredtem. Riadtan kikukucsáltam a szénaboglya mögül. Megérkezett idő előtt a tivornyázásból a gazda és nyilván vendéget is hozott magával a kocsmából. Viktor mordult egyet mellettem, a hátára fordult, és halkán motyogni kezdett. Nyilván az egyik szerepét szavalta álmában, de nem értettem belőle semmit, mert mindent elnyomott Kukorica Jancsi kántálása. Szívem a torkomban dobogott, csak az uram, a Petykó meg ne lásson. Az ismeretlennek köszönhetem a vesztemet, de talán az ő állapota lehet a kiskapu is szorult helyzetemből. Egészen közel jártak már. Viktor szájára tapasztottam a kezem.

– Hiába, Sándor nem bírja az italt – röhög a gazda, aki szintén nem szomjas már.

– Mondom KU-KO-RI-CA JAN-CSI... AZ-AZ JÁ-NOS VI-TÉZ, ma-holnap pedig... TÜN-DÉR OR-SZÁG FE-JE-DEL-ME!!!

– János vitéz!? De Sanyi, a lovat se tudod rendesen megülni, még Petykót is megizzasztottad, mire eltaláltad a helyes irányt.

– TÖ-RÖK-VE-RŐ KUN! EL-LÁ-TOM A BA-JÁT A...

– Neked látták el a bajod a törökök leszámozottai, te, összevesztek a szádon a kocsmában az erdélyi asszonyok! Úgy kellett kimenekíteni a...

– AL-FÖL-DI LE-GÉNY VA...

Itt távozott Kukorica Jancsiból a vacsora.

– No jól van – dörmögte Petykó. Egyetlen mozdulattal a hátára vetette a leharcolt János vitézt, és elindul a kastély bejárata felé. Mikor megnyikorodt a kapu, nekiindultam a rétnek a galyiba felé. Futottam, ahogy a lábam bírta. Bizonyosra vettem, hogy amint Petykó ágyba dugta a vendéget, rögtön iramodik haza, hogy jól meggyömöszöljön. Persze szigorúan azután, hogy befalja a számára félrerakott tésztát.

Hát ez van, nincs mit tenni, ítéld el, én ilyen vagyok. Más már rég elbo-
csátott volna, de a gazda is olyan, mint a többi férfi: mert mindenkinek Pila
Anikó pillangója kellett. Egy szakáclány bére ugyan mire elég? Rendesen
alul vagyok fizetve. Valamiből élni kell, hát az ember úgy ügyeskedik, ahogy
tud... csinálja azt, amihez ért, de hidd el nekem, Emília, senki nem tud olyan
kelt tésztát dagasztani, mint én, és nem igaz, hogy kispóroltam belőle a maté-
riát vagy lószórt meg asszonytejet kevertem vóna bele. Még csak titok se vót,
hogy árulom őket, hogy ez egy közös üzlet a gazdával. Alkalmanként adta
hozzá a maga tojásait. Főleg farsang idején a csodájára jártak a pillangós fán-
komnak, betegre zabálták maguk belőle. Mindenki fogadásokat kötött, hogy
az ördög kocsisa a két szép szememért vagy a pillangós fánkomért csapott
e le rám, és aggódtak nagyon, hogy mi lesz, ha majd eszébe jut a háztájnál
törvényt hozni, hogy nincs több mutyizgatás, sityi-sutyi árulgatás, feleáras
szombatok. Úgy egyáltalában lehetséges lesz talán, hogy lehetetlen lesz majd
hozzájutni.

Hát a fánkjaimat még igen, de a lábam közit, azt nem lehetett kisajátíta-
ni... Kísérletezős típus voltam, ami azt illeti. Konyhában és hálószobában
egyaránt. Petykó olyan volt, mint egy villámlás a nagy viharban, Viktor meg
olyan, mint egy nagy, szagos-színes virág. Belébódult az ember, mindent el-
felejtett, s azok a hosszú, vékony ujjai... A lényeg, mi lényeg, hogy neki sem
voltak hátsó szándékai, először csak a fánkjaimat akarta, de aztán odaszokott
a szoknyámhoz is. Aznap megúsztam.

Másnap már nem voltam ilyen szerencsés.

Bikacsíkkal kéne téged kikergetni a világból!

Ordította Petykó és a nyakamat szorongatta.

A semmiből bukkant elő... Most komolyan Emília, hogy segítsek rajtad!?
Hát megszakasztod a történet lendületét! Mi az, hogy nem tudod, mi az a
bikacsík!? Túl sok időt töltesz a kísérteteiddel meg a könyveiddel. Hát nincs
mit tenni, ha ennyire érdekel, most felvilágosítalak. Van a bikának az a nagy,
földig érő fasza...

Szóval ott tartottam, hogy Petykó ujjai a nyakam köré fonódnak, Vik-
tor meg falfehéren, kétségbeesetten a gatyamadzagját kötögeti. Petykó úgy
döntött, hogy a színész nem számít. A hajamnál fogva ráncigált át a réten.

Tetves kurva! Hogy a rézfaszú bagoly cseszne ketté!

Megállt a galyiba ajtaja előtt, lihegett, ki volt fulladva. Nem mertem megmozdulni. Egyszer csak nagyot kordult a gyomra.

– Van itthon tojás?

– Hogy? – cincogtam értetlenkedve.

– Azt kérdeztem, hogy van e itthon tojás?

– Van, vagy egy tucat.

– Akkor gyúrd be a tésztát, ha meg akarod élni a hajnalt, riherongy!

Gyúrtam, dagasztottam, gyúrtam, dagasztottam, gyúrtam, dagasztottam... Petykó meg zabált. Hajnalig. Oszt nem bírta tovább. Egy hang nélkül múlt ki, két falás között. Átzabálta magát a túlvilágra.

Petőfinek a temetés után megint megártott az ital, csak most egészen máshogy. Mikor végeztem a konyhán, s indultam a viskómba, látom, hogy a csillagos égre meredve botorkál az udvaron. Annyira bámulta az eget, hogy telibe találta a vén tölgyfát. Elterült. Odasiettem hozzá, fölé hajoltam. Eltolt magától.

– Menj odébb, mert így aztán végképp nem találom meg, ha kitakarod előlem a mindenséget.

– Mit csinál itt az Úr?

– Petykót... keresem...

– De hát... ma tettük őt a földbe.

– Té-ve-dés. Ő már az é-gen van.

– Az ég-ben? Pety-kó meg az an-gyalok? Hiszen önnön-maga által...

– Az é-gen, nem az ég-ben – kiabál. – A fiatalon testet vesztett vad lelkék csillagokká válnak. A ti mesétek ez, nem az enyém. Régen mikor még vándorszínész voltam, egy vajda mesélt a Csillagok Fiáról... – elakadt, csak bámult fölfelé, delejes tekintettel. Nagy sokára, nagyon halkán megszólalt újra. – Örökké akarok égni én is.

Megsimogattam az arcát. Aztán megcsókoltam. Lehunyta a szemét. Hetyke kis bajuszkája csiklandozta az arcomat.

– Iluska, Iluska... – ezt mondta, azazhogy suttozta, jól emlékszem, s közbe szorosán ölelt. Győzködte magát, hidd el, Emília, nagyon igyekezett, jobban, mint más bizonytalankodók szoktak. – Iluska, Iluska. Eltévedtem...

Annyiban hagytam, nem akadtam fenn ilyen apróságokon, legyen, én leszek Iluska, s csilingelő tündércacagással borítottam be a hős gyermeket.

– Ej, ej, Kukorica János, még a mesékben sem tévedhetsz el büntelenül. – morogta hajnalban.

– Áru!d el, ki az a Kukorica János?

– Egy pásztorfiú, aki a világ végére is elment az árva kedveséért, a világ végére és el a másvilágra. A mesében a pásztorfiú Iluskával marad, de igazából vissza kell térnie a francia királylányhoz, mert beleszeretett. Finom lány az, nemes lány az, nem hozzá való, ha innen vesszük. Másfelől a lelke fényes és vad. Pont olyan, mint ő.

10. jelenés

A Házisárcány

„Mielőtt megesküdtem szeretett feleségemmel, a kivel most oly boldog két évet töltöttem el, a milyenhez hasonlót az előtt sohasem, Ti ki akartátok jelteni, orvosi vizsgálat után, hogy agylágyulásban szenvedek s örültek házába akartátok záratni engemet.”¹

– Az író legfontosabb testrésze az ülepe – mondogatta Róza mama, és elfordította a kulcsot a zárban. Papuskára zárta az ajtót.

– Rozika, gyöngyvirágom, hozz a papuskának egy kis rozét. – Suttogta délutánonként ki, az ablakon át, már akkor, mikor még csak egy kis csitri voltam, s a hátsó kertben a könyveit bújtam. Olykor megenyhültem, fogtam a zománcos bögrécskét, amiben a reggeli tejet kaptam, titkon megtöltöttem, s beadtam neki hátul.

– Rozika, kedves lányom, járj utána a papuskának, hogy maradt e még abból a konyakból! És talán jól esne egy kis kolbász is hozzá...

Papuskának írnia kellett, addig nem volt ebéd, míg nem volt kész egy új fejezet. Papuskának elő volt írva, mit, hogyan, mikor csináljon: a nagymama tervezte meg az életét, ő szabta meg, hogy kit, mikor, miként fogadhat, hova mehet el, hova kell elmennie, mit ehet, mit ihat, mikor hagyhatja el a szobát, a villát, a várost. Idővel rosszabb lett csak, s mint egy távirati telegráf, oly sűrűn, oly szűkszavúan ontotta magából a teendőket.

– Felkelni! Dunyhát megrázni!

stop

– Megfésülködni!

stop

¹ Jókai Mór Feszty Árpádnak Bp., 1901. máj. 23.

Akkor újra!
stop
– Túrje be rendesen az ingét!
stop
– Nincs több szalonna!
stop
– A pártedlit rendesen hajtsa össze!
stop
– Ne kínálgassa esténként a cselédet rozéval!
stop
– Ne feleseljen! Mars a szobába!
stop

Papuska meg amúgy nem feleselt, csak azt morogta halkán a fogai között, hogy Xantippé, Xantippé... megmondta a Sándor, hogy egy Xantippét veszek nőül...

Szóval, ha innen nézzük, nem haragudhatok a papára, amikor ezt neked is bizalmasan megvallotta. A nagymama egy igazi házisárkány volt, ami a természetét illeti, s ő magát is annak vallotta, persze teljesen más értelemben. Azt mondta, mikor anyám meghalt, hogy *Róza lányom, mi székel sárkányok leányai vagyunk, az ő vérük csörgedezik az ereinkben, a jég hátán is megélünk, s büszkén és bátran tekintünk a messzeségbe, bármi is ér bennünket az életben.* Igen, nagyanyám ilyen asszony volt, de mikor megöregedett, egészen hasonlatos lett a pokolbéli sárkányokhoz. Ha dühös volt vagy haragos, akkor vörösen izzott az egész teste, szikrát szórt a két szeme, s kénköves füst tört elő az orrából, láng csapott fel a szájából... Egyre többször pofozott meg, mikor ráébredt, hogy apuska lopva, amikor csak teheti, engem figyel, bennem gyönyörködik, s regényeiben nekem udvarol.

Egy késő nyári estén megvárta, míg az öregasszony elaludt, s a dolgozószobájába hivatott.

– Róza, galambocska, nem inna meg velem egy pohár bort?

Pár korty elég volt a füredi nimfák varázslatos nedűjéből, hogy rácsodálkozzak a papára. Akkor döbbsentem rá arra, milyen szép ember. Milyen szép férfi. Papa, aki nem is a nagyapám. Rozika már nem gyerek. Rozika már fiatal nő. Papuska nem is öreg. Papuska sohasem vénül meg.

A nagyanyám egy basáskodó, féltékeny, ráncos vénasszony, aki hét lakat alatt őriz egy élete teljében lévő férfit. Mi itt vagyunk egymásnak ketten, a

nagy szövetségesek. Igaz, évekkal később, akadt köztünk... khm... némi nézeteltérés. De alapvetően, a papa és én közel álltunk egymáshoz. És volt idő, amikor közelebb álltunk egymáshoz, mint két barát.

Magam előtt látom azt az estét. A többszöri átváltozást. Az elátkozott vitézt, az elátkozott leányt. Mindkettő egy gonosz boszorkány rabja.

Jókai kitölti a bort kristály poharakba, felém nyújtja. És tekintetében a csillagos égbolt, a végtelen világok visszfénye, mit börtönében feltalált. Azt akarta, hogy én is lássam. Elhatározta, hogy ezen az éjjelen megmutatja magát nekem. Vonzott, csak vonzott ez a tekintet, s nem eresztett el.

Szinte a karjába omlok. Ajka ajkamon. A múlt jelenvalóvá válik. S én se vagyok kísértet. Ha csak felidézem az óriás csókját, úgy érzem, mintha épp most történt volna, mintha én is eleven lennék. De hát neked nem kell mondanom, te tudod, miről beszélek.

Jókai, akárcsak karácsonykor egy izgatott gyerek az első ajándécsomagját, oly szertelen kíváncsisággal fosztott meg a ruháimtól. Már a fűzőnél tartott, mikor megtorpant. Megdermedt, mint aki kísértetet lát. Ölése nem engedett, hiába próbáltam megfordulni. És akkor megláttam az ablaküvegen visszatükröződő vörös szempárt.

Haja ágboga égnek állt, kétfelé, mint a sárkányok szarva. Kénköves tűz tört fel a torkából.

– Te beste ringyó, te megátalkodott kurva, te!

Jókai védelmezőn magához szorított, megfordult, így az ő hátát érték nagyanyám dühös ökolcsapásai.

Végül aztán átgondolta a dolgot. Elég bölcs volt hozzá. Ha el is vert néha, hallgatólag beleegyezett a dologba: jobb, ha a forró vér családon belül csillapodik le, a családon belül, amit az irányítása alatt tud tartani. Nekem pedig attól kezdve minden este meg kellett innom a borókabogyóból készült teát.

Mi az Emília, miért vagy olyan zavarban?

Hogy mondod?

Értem...

Szóval nem Róza mama, hanem én.

Hogy én vagyok a házisárkány...

Hogy füstölök? Hagyj nekem békét, te ócska látnok, egy kísértet már hogy füstölne?

Hogy én voltam, aki üldözte, aki agyon kínozta, aki mindent megtett azért, hogy megkeserítse az életét?

Az a léha cafka, az a ripacs, számító kis színésznő, az tette boldoggá? Azt bezzeg el lehetett venni. Ahhoz volt bátorsága. Mikor rólam volt szó, gyáva maradt. Mikor megemlítettem, hogy csak ki kell várni, akkor megijedt, s gyorsan túladott rajtam. Mi volt Bellában, ami bennem nem, hogy már nem számított, mit mond a világ?

16. jelenés

Emike legdrágább kincse

Bizony minden porcikám beleremegett, mikor először megláttam azt a csodás bajszot! Nem volt párja néki a világon!

Jaj, semmi sem volt annál daliásabb, ahogy a tavaszi szél lágyan összeborzolta, és semmi nem is volt annál fenségesebb, mikor a Royko-féle csodakencével kipenderítette.

Egyszer majdnem szélszívhűdést kaptam, mikor úgy jött udvarolni, hogy megborotválkozott! Gyorsan tudtára is adtam, hogy nem kedvelem a sima bőrűeket! Egy tisztességes férfinak a minimum legyen a borosta! Micsoda szokás lenne az, hogy mikor lánykérőbe jönnek, eszükbe jutna mindegyiküknek a képüket megcsupasztatni?

Akkor alig bírt ő mentegetőzni, hogy bizony egészen más oka van annak, nem önszántából tette ezt, hanem egy csúf fogadás miatt, s töredelmesen megesküdött rá, hogy soha többet nem lesz az tétje semminek! Én egész éjszakán át rémlátomások közt gyötrődtem, melyben egy oly korról álmodtam, ahol a férfiaknak egyszerre csak elmegy az eszük, s mind egyetemben nagy buzgón fosszák meg nemes testüket tetőtől talpig minden egyes szőrszáltól!!! Hál Isten a mi időnkben, kedves Emília, szó sem lehet arról, hogy tartós divatja legyen annak, hogy egy férfi arca pucérabb legyen a tántikáménál! Szegénykének olykor feltűnő módon itt-ott kiállt egy-egy szőrszál az állán, ha édesanyám megfélekedett kicsipkedni!

Hogy micsoda, Emília, mit mondasz, hogy nálatok már divatba jött? Borzalom! Hogy rád furcsán néznek, mikor azt mondom, hogy szereted, ha bök a sörte, mikor ajkaitok összeforranak? Jaj, nem akarom hallani! Istennek legyen hála, hogy én már másra nem használom a számat, csak a locsogásra, fecsegésre! A helyedben éjjelente magamra zárnám az ajtót, míg az uram fel nem hagy azzal, hogy rendszeresen borbélyhoz jár! Hogy nem az urad, az más, akkor elég szépen kérnéd, nem?

Én e kivételes eset után mindig gyönyörködhettem benne, remegő csodálattal meredtem a nemes arcszőrzetre, mely oly büszke jelképe volt már a férfiúi hazafiasságnak és elköteleződésnek. Annyira az eszemet vesztettem, hogy nem tudtam vele értelmesen társalogni. Csak hallgattam, ragyogó tekintettel hallgattam, ahogy magyaráz. Azt hiszem ez az elértett némaság lehetett az oka, hogy megkérte a kezemet. Azt hitte, hogy ha elvesz feleségül, utána sem perlekedek majd vele, nem kellemetlenkedek, követelek semmit. A hallgatásom miatt meg a délceg bajuszáért lettünk hát egymáséi. Már első perctől kezdve ellenállhatatlan vágyat éreztem, hogy megérintsem, ennél fogva gondolkodás nélkül igent mondtam neki. Titkon aztán, mikor Imre a sok bortól bealudt a nászéjszaka közepén, hajnalig azt cirógattam. Nem is haragudtam meg rá, hogy a dáridó miatt egy nappal késett a nagy gyönyörűség. Én az előtte való éjjel is ugyanolyan boldog voltam.

Soha semmi nem ejtett még így rabul, hát édes Istenem, mindenkinek van valami nagy emészthetetlen szenvedélye az életben. Ez a rabság azonban páratlan fölénnyhez juttatott a kezdetekben. Mert páratlan lehetőségei voltak annak, aki értette azt a jelbeszédet, ami ahhoz a bajuszhoz tartozott! Hiszen rejtély volt az az ember mindenki előtt. Csak épp előttem nem: tudtam, hogy ha az arcán egy rezdülés sem jelez semmit, akkor is elárul mindent az a nemes bajusz! Ha lefelé konyult, akkor az anyja ment épp az idegeire, ha össze-vissza kuszálódtak szálai, akkor az ország gondjai. Ha csak egyes szálak meredeztek előre, akkor meg nem ment neki az írás, ha mindegyik, akkor a feje vagy a gyomra fáj, ha pedig volt rajta Royko-féle csodaszer, vagy társaságba kívánt menni, vagy engem kívánt meg. Na jó, utóbbi esetében nemcsak a bajsza ágaskodott, mert olyan ember volt, aki nemigen bírt magával, ha tűzbe jött. Ilyenkor nagyon gyorsnak és szemfülesnek kellett lennem, hogy megkapjam, amit akarok, mielőtt ő kapja meg, amit akar.

Emike bajsza tehát a pusztá gyönyörön túl is sokat jelentett nekem. Hiszen mindent elárult. Ha hüvelyk és mutatóujjával dörzsölte meg, akkor épp az ellenkezőjét mondta annak, amit gondolt, ha szépen végigsimított rajta, már csak egy kicsi kellett ahhoz, hogy valamiről meggyőzzem, de ha elkezdte azt szálanként tépkedni, jobb volt visszavonulót fújni.

Egészen sokáig kiigazodtam így rajta és megelégedtem vele. De hát egyszer aztán engem is utolért a végzetem, mert belegabalyodtam egy még nagyobb bajuszba.

Ödöné volt a legnagyobb lobonc széles e világon.

S ő megengedte, hogy hozzáérjek, hogy belécsimpaszkodjak. Hajtott a kíváncsiságom, forrt a vérem. Aztán ahogy egyre jobban markoltam a bajszát

a fájdalomtól elhomályosult tekintettel... hogy mi? Jó, jó, Emília, igazad van! A kéjtől elhomályosult tekintettel egyre hevesebben hadonászott vaktában, s így szegényem kapott ide is, oda is, megérintett emitt is, amott is. Ahogy a hatalmas bajsa látványa az én lelkembe is béhatolt, megérinté szívemet, úgy az övét az én testem gömbölyűsége érintette meg. Én a szakállát téptem, ő a hátsómat markolta, és azt suttogta a fülembe rekedten: ha úgy akarod, akár a Roykó-féle csodaszerrel is kipenderítheted, csak az enyim legyél!

Lehet ilyen ajánlatnak, az én súlyos függőségemben, mondd meg, Emília, őszintén, ellenállni?

Már régóta magukra vettek a rossz nyelvek, de mire végre lett volna a dolognak alapja, még csak titkot se nagyon csinálhattunk belőle.

Az én édes Madáchom. Drága Emikém, azaz az átkozott, mélyen tisztelt Imre képviselő úr, akinek már régóta eszébe se jött felmelegíteni az ágyat, most az ígértnél jóval korábban, ráadásul álnokul az éj közepén ért haza! Megállt komoran a hálószoba ajtaja előtt, hozzá vágta a Royko-féle kencét Ödönhöz, és azt harsogta, hogy legyetek ti mármost boldogok hármásban mindörökre! Az én bajszomat most már szabadon kuszálja szerteszét a tava-szi szellő! Erzsike, lidércke, mi ettől a minútától fogva válófélben vagyunk!

LEJEGYEZTE STEINMACHER KORNÉLIA

© Csata Hanna

© Csata Hanna

Síron túli történet

IRODALOMTÖRTÉNETI KRIMITÖREDÉKEK

„...Hlásíme se vám z vnitra chrámu Svatého Petra a Pavla na Vyšehradě, a při té příležitosti posíláme srdečný pozdrav z vlasti všem, kdo naslouchají naši reportáži nejen v Čechách a na Moravě, ale i za hranicemi dnešními Protektorátu, také v území přiřčeném nedávno k Říši, dále na Slovensku a na Podkarpatském Rusi, posíláme od Máchovi rakve srdečný pozdrav všem krajanům roztroušeným, ale nezapomenutelným v různých státech evropských i krajanům nejvzdálenějším staré vlasti, za oceánem, Americe a jiných dílech světa. Neboť při takových slavnostech, jako je dnešní uvědomujeme si silněji a jasněji i radostněji než jindy v každodenní koloběhu práce jak pevně, svatě jsme spjaty dohromady všechny my, stejné krve, stejné řeči, stejného osudu,

---

Az írás a Visegrad Literary Residency Program ösztöndíjának köszönhetően 2017 őszén íródott Prágában.

a stejné víry [...] Měl byste vidět, jaká úžasná záplava praporu byla po celé Praze, jak [...] vztyčený [...] tam, kde dosud vůbec nebyl. Měli byste vidět, jak bylo za slávu vězeno po víc, než sto letech jeho tělo...”

„A Vyšehradi Szent Péter és Pál templom belsejéből jelentkezünk, s ez alkalomból szívélyes üdvözetünket küldjük a hazából mindazoknak, akik riportunkat hallgatják nemcsak Cseh- és Morvaországban, de a mai Protektorátus határain túl is, továbbá Szlovákiában és Kárpátalján, szívélyes üdvözetünket küldjük Mácha koporsója mellől minden világban szétszóródott, ám el nem felejtett honfitársunknak Európa különböző országaiba, s az óhazától távolra szakadt honfitársainknak az óceánon túlra, Amerikába és más világrészekre is. Mivel efféle ünnepélyek alkalomával, mint a mai, a hétköznapiak és a munka körforgásától szabadulva határozottabban, világosabban és

örömtelibben tudatosítunk arról, hogy milyen erősen, milyen szentül kötődünk mi mindannyian egymáshoz, mi, azonos vérűek, azonos nyelvűek, azonos sorsúak, azonos hitűek [...] Látniuk kellene, lobogók milyen csodás hada lepte el Prágát, ahogy [...] felvonták [...] ahol eddig egyáltalán nem volt. Látniuk kellene, hogy kísérték dicsőséggel több mint száz év múltán testét [...]"

MÁCHA ÚJRATEMETÉSÉN
ELHANGZOTT ÉLŐ RÁDIÓ-
RIPORT RÉSZLETE

A csontok

Revülett

A következő jelenet egy gépirat fordítása, amely a litoměřicei gimnázium pincéjéből került elő. Egy 1998-os évkönyv alapján azonosítható be, eszerint ugyanis Mácha exhumálásának évfordulójára adta elő az iskola irodalmi csoportja. A későbbi évkönyvekben a csoporttal már nem találkozunk – talán megbotránkozást kelthetett a darab, s feloszlatták a csoportot? A gépirat csak egy jelenetet tartalmaz (12–36. oldalszámmal), a többi elveszhetett vagy lappang. Az eredeti kéziratban német és cseh nyelv keveredik (utóbbi dominál) – ez arra enged következtetni, hogy akár nyelvéra keretében is születhetett. A kurzívval szedett mon-

datok a kézzel írt bejegyzéseket jelölik – vagy rendezői példányról, vagy az egyik játszóról lehet szó.

HANS KNOBLOCH – sírásó

FRANZ DRAKE – sírásó

ANEŽKA – cseh dáma

Helyszín: litoměřicei temető

Idő: 1938. okt. 1. 12.30

Kellékek: Ásó, lapát, kalap és sál Anežkának.

A padokat egymás mellé tolni, letakarni a vásznakkal, mögé bekészíteni a csontokat – biosz labor!

Hátulról jönnek

HK: Megmondtam, bazmeg, legyé pontos, csak most az eccer, ilyen lóvét nem kapsz, míg el nem hantollak.

FD: Bocs, bazmeg, dolgom volt.

HK: Persze, a söröshordók között a Grétével.

FD: Hülye vagy. Az üzlet az üzlet.

HK: Nahát, neked eleven kuncaftjaid is vannak? Nem dicsekedtél...

FD: A szajré az szajré. Akár eleven, akár sem. Akár betemeted, akár befekteted. Itt a jó üzletek ideje, a vasutasok már tegnap elhúztak, reggel a zsaruk meg a postások is olajra léptek. Szabad a csók és szabad a tánc!

HK: Búzlesz a pálesztől. Na gyerünk már, háromra itt vannak érte.

FD: Érte? Hogyhogy, hát ezt nem hozzák, hanem viszik?

HK: Kezed járjon, ne a szád /hozzáfog/

FD: Várj má bazmeg! Én nem erre szerződtem. Kihantolásról sehol nem volt szó, csak elhantolásról.

HK: Nem olvastad az apróbetűs részt.

FD: Na jó, én végeztem. /elindul/

HK: Ne basszál már, nehogy má nekiállj itt lelkizni nekem, te szajrékirály. Különbem meg, halott pénznek nincsen szaga.

FD: Na nem, ezt nem. Tiltja a vallásom.

HK: Micsodád?

FD: Friss hulla, jó hulla – rohadó tetemek, na nem, elkapok valami dögvészt, mittedem.

HK: Ne szórakozz, már száz éve elrohadt. Mozogj, gyerünk!

FD: És mér kell akkor zaklatni itten? Különbem meg ki a redvás úristen ez? /olvassa a sírfeliratot/ Mácha. – És mit csinált ez a Mácha, hogy nem nyughat békében, amíg az angyal fel nem trombitálja álmából?

HK: Verset írt bazmeg. Karel Hynek Mácha, nagy cseh nemzeti költő. Bár állítólag először németül írt.

FD: Ezek a bohém szokások. Szóval viszik magukkal, mint... Ennél jobb dolgom is lenne, bazmeg, mint halott cseh költők csontjai után kutatni. Talán már estére ideérnek a németek, és akkor

vége, helyreáll a rend a senkiföldjén.

HK: A csehek elmennek, láttad?

FD: Ja, úgy menekülnek, mint valami katasztrófa elől, mi az, kitört a pestis? Nem baj, menjenek csak a határaik után, nem tudják, miről maradnak le. Te, ez a Mácha ez nem pestisben gebedt meg, ugye?

HK: Ne szivassá, hol volt már a pestis százéve! /Anežka balról hátul csöndben be/

FD: Csak mer szegény apám mindig óva intett, gyerek, a dögvész még a bomláson is úr!

HK: Mozogj má, anyád, minnyá itt vannak a csontokér. /Ásás közben zajra lesznek figyelmesek, Anežka szaval – ÁRNYJÁTÉK: a csontváza megjelennek/

Nő: Klesla hvězda s nebes výše,
mrtvá hvězda siný svit;
padá v neskončené říše
padá věčně v věčný byt.
Její pláč zní z hrobu všeho,
strašný jekot, hrůzný kvíl.
„Kdy dopadne konce svého?”
Nikdy – nikde – žádný cíl.¹

¹ Mennyből csillag hullt zuhanva,

Holt, szederjes színe van;

Örök, végnélküli honba

Mindörökre hull, zuhan.

Jajszava a mindenségnek

Sírából zúg, sír a tér!

„Mikor ér hullása véget?”

Soha – sehol – semmi cél.

(Israel Efraim fordítása, ahogy a Májusból átvett következő részletek is.)

FD: Mit akar itt ez a bige? /*Kimász-
nak, odamennek hozzá/*

HK: Keres valakit, asszonyom?

Nő: Jesszusom! Igen... azt hiszem.

FD: És teccen má megmondani,
hogy halottat, vagy elevent?

Nő: ?

FD: Tuggya, sok asszony jár ám ide.
Izé... randevűre! A temető keríté-
tésén nem látnak át a szerető fér-
jek...

Nő: Mit képzelsz! Egy sirt keresek.

FD: Jó helyen jár.

Nő: Egy bizonyos sírt. Egy bizonyos
Karel Hynek Mácháét. Maguk
meg mit csinálnak itt?

FD: Máházunk.

HK: És mit akar tőle, ha szabad kér-
dezni? /*gyanúsítóan/*

Nő: Búcsúzni jöttem.

HK: Tehát maga is elmegy?

Nő: El. A nénikém Prágában gon-
doskodik rólunk, amíg ki nem
találunk valamit. Szóval ismerik?
Illetve, tudják, hol nyugszik? Any-
nyira zaklatott vagyok, sehol sem
találom, pedig születésnapján
mindig meglátogatom.

FD: Haláli buli lehet – s hogy van a
kedves?

Nő: Na jó, nekem erre nincs időm.
A férjem már vár rám, a kocsis
bepakolva, a gyerekek indulásra
készen. Csak... muszáj volt kijön-
nöm... /*elérzékenyen/* Elbúcsúzni
Tőle /*FD röhög/*

HK: Hölgyem, jó helyen jár. Fordul-
jon meg.

Nő: Ó, istenem, mit jelentsen ez?

HK: Ha van még egy órája, szemé-
lyesen is elbúcsúzhat tőle.

FD: Hans, ne izélj már, bazmeg, hadd
menjen a picsába!

Nő: Mi ez az egész, hogy érti ezt?

FD: Hát úgy, hogy a maga Máchája
is búcsúzik a szülőföldjétől, azaz
halóföldjétől.

HK: Elmegy ő is, elviszük őt is, mint
magácskát Prágába.

Nő: Hogyan, kérem?

HK: Mondom. Mi vagyunk az exhu-
máló bizottság.

/Fényváltás – Árnyjáték, csontvázak/

Nő: Hluboké ticho té temnosti
zpět vábí časy pominulé,
a vězeň ve svých snách dny
mladosti
zas žije dávno uplynulé.
To vzpomnění mladistvých let
mladistvé sny vábilo zpět;
a vězně oko slzy lilo,
srdce se v citech potopilo; –
marná to touha v zašlý svět.²

² Komor és konok és kongó csönd,
Emlékképekkel hitegető,
A rabnak lelkébe álmodt, önt,
S a rég elmúltba belevesz ő.
Az álomnál nincsen kép szebb,
Gyermekálmok könnye pereg;
S a rab szemének könnye patak,
Szíve a vágyba beleszakad; –
Hiú vágy – holt kor, porrá lett.

1 órával később

/HK és FD a gödörben – a fedett padok mögött – fejük kilátszik, Anežka fent/

FD: Még jó, hogy akkoriban nem volt szokás olyan mélyre temetni az emberfiát. /nem látjuk őket, Anežka a „gödörbe” néz/

Nő: Óvatosan, nézzenek át jól minden lapát földet!

HK: /felbukkan – a feje/ Nahát, milyen pici! Talán egy ujjperc. Odaadná a zsákot? /odaadja/

FD: /a „gödörből” halljuk őket/ Ujjperc.

HK: Ujjperc.

FD: Perc.

HK: Ne osztozz!

FD: Nem oszt, nem szoroz.

Nő: /a kihányt földet vizsgálgatva/ Hé, vigyázzon, itt is egy csontocska!

HK: /felbukkan, mutatja/ Ez pedig a lábszárcsontja!

FD: Sípcsont!

HK: Lábszár.

FD: Itt van Mácha térdkalácsa, csokolja meg a babája! /Nőnek nyújtja/

Nő: Tudja maga, mennyit koptak ezek a térdék a nők előtt? Lóri előtt?

FD: Lóri?

Nő: A szerelme. Jegyese. Felesége. Hitvese. Istenem, szerencsés nő lehetett. Ő meg, ó, micsoda férj lehetett...

FD: Atyám, nem hittem, hogy a nekrofilia a síron túl is tart.

HK: Kezed járjon, ne a pofád. /eltűnik/

Nő: Persze, mit értenek ehhez, maguk, sírásók! Mi nektek a költészet? Pusztába kiáltott szó... A halált csak úgy ismeritek, mint a paraszt a kapát. Mit tudtok, ti németek. Nektek ott van Goethe, Schiller, Heine... De Mácha csak egy van. A cseh nyelv legnagyobb mestere...

HK: /kibukkan/ Hé, aszongyák, németül kezdte.

Nő: Hol van az a durva német a cseh versei bús dallamától? Ez a szív nyelve, a szerelem örök lobogása.

HK: Azért ahogy elnézem, hamar ellobbant a gyertyája. /mutatja a sírfeliratot, majd eltűnik/

Nő: A zsenik sajátja. De hát maguk Büchnerről vagy Shelleyről, esetleg Keatsról sem hallottak. A zseni lobogása idejekorán égeti ki a testből a lelket. Tüzet oltott, ha nem tudnák. Akkor betegedett meg. A jó szíve miatt!

HK: /kiemelkedik/ Na tessék, a maga zseniális koponyája. /kiemeli/

FD: Mutasd csak, majd én... /próbál kimászni, egyensúlyoz vele, elejti, HK elkapja/

Nő: Vigyázzon, elejti!

HK: Barom. Tessék. /odaadja/

Nő: Micsoda boldogság... /megindulva/ Végre láthatom ismeretlen arcod... végre a szemedbe nézhetek, szerelmem, boldogságom, mindenem!

FD: Szemed lukába...

Árnyjáték – Nő a koponyával énekel

Nő: „Z mrtvého kraje vystup ven,
nabudiž život – přijmi hlas,
buď mezi námi – vítej nám.
Dlouho jsi tady bydlil sám,
jiný tvé místo zajme zas.”³

*/Anežka mondja, mintha a koponya
beszélne:/*

„Jaké to oudů toužení,
chtí opět býti jedno jen.
Jaké to strašné hemžení,
můj nový sen. – Můj nový
sen! –”⁴

HK: No, ezzel megvolnánk.

Nő: Biztos nem maradt semmi?

FD: Én hozzá nem érek, szedegesd
csak...

Nő: Egyetlen csontocska sem?

HK: Nem, megvagyunk, számoltam.
Teljes a létszám. Hát ez gyorsan
ment.

FD: Fertőző betegeket ilyen sekély-
re temetni! Látszik, hogy nem volt
sejtelmük a bacilusokról. Adj egy

³ „Halál honából jöjj elének,
Éledj – a szót szomjasan idd,
A társaságunk befogad.
Sokáig laktál itt magad,
Jön új halott, felvált ma itt.”

⁴ „A csontjaimnak vágya, jaj,
Hogy lenne újra egybe mind!
Mily rémes-hemzsegő e raj!
Új álmom int! – Új álmom int! –”

kis páleszt. /HK ad, FD lemossa
vele a kezét/

HK: Hé, ne pazarold, bazmeg!

FD: Jó. /küssza a maradékot/

Nő: Uraim. Üzletet ajánlok önök-
nek.

FD: Nahát.

Nő: Én is szeretnék magammal vinni
valakit.

FD: Én elmegyek magácskával, a fér-
je beállhat a helyemre. /kacsint/

Nő: Holtat vinnék, köszike.

HK: Sajnálom, lejárt a munkaidőnk.

Exhumációt csak kivételes esetek-
ben vállalunk. Engedélye van? Sír-
ásók vagyunk, nem hullarablók.

Nő: Hát nem elég kivételes a mai nap?

Ez a zavarodottság? A senkiföldje
temetője? Ne aggódjanak, busásan
megfizetem a szolgálataik. Amit le-
hetett, eladtam, magammal vinni
nem tudom. De az őszám, akár Má-
chát a kormány, igazán magammal
vihetném. Egy papírzsákban. Itt
van, rögtön szemközt.

HK: Nem, hölgyem, sajnálom.

FD: Ne hülyéskedj, Hanzsi! Egy nap
két ilyen jó üzlet? Egy csapásra két
legyet?

HK: Háromra itt a kocsis a csonto-
kért.

FD: Az még másfél óra! Hülye vagy?

HK: Erre az exhumációra nincs en-
gedélyünk. Jönni fog az orvos,
helyszíni szemlére. Meg a csend-
őrök, hogy kiemeljék a sírkövet.

FD: Ugyan, van ezeknek most jobb
dolguk is. Majd visszaugrunk a

sírhoz, itt van szemben. Estére bejönnek a mieink, megszűnünk csehszlovák állampolgárnak lenni, ha akarnának, sem tudnának megbüntetni.

HK: Jó, nem bánom. /Nőhöz/ S kicsoda az illető, ha szabad érdeklődni?

Nő: A szépapám. Én persze nem ismerhettem, de vele kezdődik a családunk története. Senkiként jött Litoměřicére, s meggazdagodott. Malmai, földjei voltak, dédanyám, szegény, sokat mesélt róla kislány koromban. Pedig bolondnak nézték, mert egyfolytában vigyorgott és dadogott is. Állítólag gyerekkorában a padlásra menet leesett a létráról, és beverte a fejét. De helyén volt az esze. Igazi zseni volt. Persze gazdagságunknak azóta csak az árnyéka maradt. De ne aggódjanak, fizetek rendesen.

FD: Ne vesztegessük az időt. Na, ez sem mai csirke. /olvassa a sírfeliratot/ Ezernyolcszáztizenegy.

HK: Nem bírta valami soká.

FD: Csak nem valami betegség?

Nő: Nem, harmincévesen megütötte a guta. Egyszer csak fogta magát és meghalt. S még így is vagyont tudott felhalmozni, hát nem csodálatos?

FD: Na lássunk hozzá.

Nő: Menjenek, én addig őrködöm, ha jönne valaki. Azt a zsákot ideadhatják addig. /elveszi/

Árnyjáték – két csontváz táncol a két sírásóval, Nő szavai

Nő: „Budoucí čas?! – Zítřejší den?! –
Co přes něj dál, pouhý to sen,
či spaní je bez snění?
Snad spaní je i život ten,
jenž žiji teď; a příští den
jen v jiný sen je změni?
Či po čem tady toužil jsem,
a co neměla šírá zem,
zítřejší den mi zjeví?
Kdo ví? – Ach žádný neví – ”⁵

*sötét
függöny*

Az arc

Jegyzetek egy krimihez

„– Épp egy képen dolgozik? [...] – Arckép. Jó munka, de még nincs egészen kész. – [...] a kép nyilvánvalóan egy bíró arcképe volt. Különbözőn feltűnően hasonlított az ügyvéd

⁵ „Jövendő kor?! – Holnapi nap?!
Mít ad? Vajh puszta álmot ad?
Vagy álompusztá alvást?
Az élet is álom, léte rab,
S csak álmot vált a holnapi nap?
Ezt kitörli, de csal mást?
Vagy épp, mit lelkem vágya költ
S meg nem adhat széles e föld,
A holnap megjelenti?
Ki mondja meg? – Ah, senki!”

dolgozószobájában látott képhez. Itt ugyan egészen más bíróról volt szó, egy kövér férfiről – fekete, bozontos körszakálla oldalt teljesen elborította arcát –, amaz a kép olajfestmény volt, ez viszont halvány és elmosódott pasztellel készült. De minden egyéb hasonlított[.]”

F. Kafka: A per

[A *Mácha-kutatás tömör összegzése a költő arcképét illetően.*]

Michal Mácha bátyja eksztatikus állapotait említve Keresztelő Jánoshoz, annak földöntúli rajongásához hasonlítja a költőt. „Turnov közelében, a valdštýni vár romjain épült Szent János kápolnában található az eksztázisba esett Keresztelő Szent János oltárképe, amely nagyon hasonlít hozzá.” Mondta Michal, azon kevesek egyike, aki még emlékezett a költő arcára, amikor a május-nemzedék költői, konkrétan Jan Neruda és Vítězslav Hálek a *Május* című antológiát készítve a költő hiányzó képmása felől érdeklődtek.

Valdštejn vára a festői Cseh Paradicsom legrégebbi vára, bár a XVI. századi tűzvész során leégett, majd tulajdonosai a sorsára hagyták, sokáig puszta romhalma állt az erdőtől övezett sziklaszirt kiszögellésén. Egy időben Václav Holan Rovenský, egykori vyšehradi orgonista, barokk egyházi zeneszerző is lakta, mint remete. Mennyei hangja azonban any-

nyi embert csalogatott a romok közé, hogy nemsokára Nepomuki Szent Jánosnak szentelt templomot emeltek, majd impozáns kőhidat a cseh szentek szobraival. A zarándokhelyé váló Valdštejn várát 1821 után a romantika szellemében építették újjá.

Mácha a Krkonošeba tett gyalogos utazása során időzött itt, Valdštejn váráról rajza is fennmaradt (ld. „Hrady spatřeně” [Várlátogatások] sorozatát). A kápolna Keresztelő Szent János képét Aehrenthal báró megrendelésére František Mašek festette, akinek Mácha szolgált modelljével. 1858 áprilisában a májusiak Josef Uman festőt küldték ki Valdštejn várába, hogy másolatot készítsen Keresztelő János arcáról, azaz a költő arcmásáról. Uman a sekrestyésnél érdeklődött, aki oda is vezette a templom Mašek által festett Keresztelő János oltárképéhez. Uman, január lévén, fagyos ujjaival küszködve ugyan, legjobb tudása szerint el is készítette az eredetihez hű másolatot.

Az arc megfelelt a leírásoknak, szenvedélytől fűtött tekintet, szokatlanul magas homlok. Mielőtt Uman a másolatról litográfiát készíttetett volna, megmutatta azt Karel Sabínának, a költő egykori barátjának. „De hát ez a Keresztelő Szent János egyáltalán nem hasonlít Máchára!”

– mondta. Bárhogy kutatott is emlékezetében, sehogy sem tudta hasonlónak tenni őket, „az élő istenért sem!” Az almanach kiadása azonban nem várhatott, csak minimális korrekcióra volt idő. Karel Sabina így, támogatandó a fiatal generációt, szemet hunyt a szemmel látható tévedés felett, és szándékosan megfedkezett róla. A májusiak ugyan megkérdezhették volna magát František Mašeket is, aki nemcsak hogy élt még ebben az időben, de ráadásul épp Prágában élt. És természetesen sejtelve sem volt a Keresztelő alakmása körüli malórról.

Hogy pontosan hol is történt a hiba, az csak évtizedekkel később derült ki. August Sedláček helytörténész 1895-ös könyvében fedi fel a rejtélyt. Ebben részletes leírását találjuk a Mašek által festett Keresztelő Szent János-képnek. De nem annak, amelyet Uman lemásolt. Két Szent János-képet festett ugyanis Mašek Valdštejnben. Az egyik a templom oltárképe, melyről a másolat készült. A másik pedig a kápolnában, az oltártól balra volt.

Az almanachban szereplő portré addigra már régen elterjedt. Uman másolata alapján Josef Farský litográfiát készített, mely alapján később František Šír megfestette a költő portréját. A Farský műhelyében készült litográfiáról több replika, reprodukció készült, ám évekkel később kétségbe vonták Mácha arcmásának

hitelességét. Ennek ellenére a Farský-féle litográfia máig, mint a legműbb Mácha ábrázolás a költő leggyakrabban reprodukált arcmása.

A másik arc, a kápolna oltárától balra nem maradt fenn, nyomtalanul eltűnt valószínűleg a világháború idején – helyén egy másik szentkép, Nepomuki Jánosé függ. August Sedláček leírásán kívül csak egy régi képeslapon maradt fenn fekete-fehér másolat a képről. A replika elég kicsi és rossz minőségű, de még így is világosan látszik rajta Keresztelő Szent János arcának kidolgozottsága a kép többi részletének elnagyoltsága mellett.

De ez a hitelesnek tartott arcmás is további problémákat vet fel. A kép megfestésének ideje és Mácha krkonošeji útja (s valdštejni tartózkodása) nem egyezik, amelyből arra következtethetünk, hogy Mašek a költő arcáról előbb rajzot készíthetett vagy vázlatot, s ennek kidolgozott mása lehet Keresztelő Szent János arca. A képen a Keresztelő homokkő tömbön pihen, lába előtt kövek és páfrányok, feje felett fák koronái, amelyekről eső csöpög. Tipikus cseh paradicsombéli táj, tipikus az időjárás és a növényzet, a Júdeai-sivatagra, a Jordánra semmi sem emlékeztet. Az alak bal kezében, mint valami hatalmas tollat, egy keresztet tart, testét szőrcsuha fedi, mint a Kereszte-

lő tipikus attribútumai. Jobb keze a homokkőn nyugszik, melynek felső felülete mintha kissé felemelkedne, ahogy a papír széle hajtódik fel a nedves levegőn. A képeslap tökéletesen reprodukcióján ezt persze lehetetlen kivenni.

A másik különös kérdés, hogy vajon e kép miért hasonlít oly meglepően a turňovi templom oltárképének Jézusára. Pontosabban az emelkedő háromsztatú homokkő, amelyet itt mintha felhőknek álcáztak volna. Talán ezt a képet is Mašek festette volna Aehrenthal báró megrendelésére? A környezet hasonlósága ellenére a leginkább az arc különbözik – Krisztusé a Keresztelőétől – nemcsak pozíciójában, de kidolgozottságában is. Talán azért, mert János arca valós modell alapján készült, Krisztusé pedig nem? S miért épp az ismeretlen és idegen Mácha kimondottan furcsa, szinte torz arcát másolta Mašek a Keresztelő arcaként. Miért nem egy nemes arcélú, ismert helyi nemes, vagy akár általános megbecsülésnek örvendő péket vagy cipészt választott? Helyette egy prágai jöttmentet, aki a nemzet nagyságát és feltámadását hirdette, és krkonošeji útjai során prófétikus szavai felkeltették a nép figyelmét.

Ezen kívül egy másik valódinak tartott arcmás is fennmaradt. Jaromír Wágner, Mácha-kutató munkájában a valdštejni Keresztelő Szent János-képek összecszerelését legen-

dának tartja, s tagadja hitelességüket is. Jan Zachariaš Quast porcelán- és portréfestő, majd élete végén prágai fotográfus portréját tartja hitelesnek, amelyről a költő özvegye évekkel később azt állította, valószínű mása megboldogult férje arcának – „de hogy e kép hová lett, csak isten tudja”. E feltételezés könnyen kétségbe vonható. Biztos, hogy arra az akvarellre gondolt Lori, amelyet ma a keresett portrénak hiszünk?

Quast képe valóban létezett. A századforduló idején egy soběslavi családnál volt, majd 1906-ban bizonyos Roubíček vásárolta meg, akitől pedig később František Adolf Borovský megvette. Mácha születésének centenáriumára František Řivnáč kiadta Jaroslav Kamper „Mácha portréi” című gyűjteményét, mely a szóban forgó portrét is tartalmazta. Ám az eredeti képnek a német megszállás és a háború idején nyoma veszett. Borovský rokonainak tanúsága szerint egy Quast kiállításra kölcsönözték. Máiig lappang.

Egy másik elmélet, melyet Josef Václav Frič közöl emlékirataiban, a valdštejni másolatot tekinti hitelesnek. Frič állítása szerint a Farský-féle másolat azonos a valdštejni kápolna Szent János képével – azaz Uman a megfelelő Keresztelő arcát másolta. Amellett érvel, hogy Lori nem gondolhatott Quast képére, sőt nem is

ismerhette azt, hanem egy másik, ismeretlen képre utalt. Ez az ábrázolás nyilván elveszett. Frič a valdštej-
ni Szent János képek összecszerelését
puszta pletykának tartja, állítása sze-
rint Karel Sabina instrukciói szerint
a képet Uman többször átdolgozta,
majd az almanachban szereplő Má-
cha-képet a Kajetán színházban ját-
szó Jan Nepomuk Lapilnak is meg-
mutatták, aki ismerte a költőt, s te-
nyerét összecsapva ennyit mondott:
„Ježíš Marjá – to je Karel!”

A portré körüli kibogozhatatlan
bonyodalmakat féltetéve azonban
így is fennmaradt a költőnek minden
kétséget kizáróan hitelesnek tart-
ható arcmása. Ezt ráadásul maga a
modell, Mácha rajzolta meg, ugyan-
is önarcképről van szó. Mácha rajz-
tehetsége közismert, rengeteg képe
fennmaradt, ám önarcképe a legjobb
szívvel is csak vázlatnak mondható,
skiccnak, amelyet valószínűleg per-
cek alatt firkantott le. Ez az arcmás
az imént említettekkel ellentétben a
költőt profilból ábrázolja, s azoktól
lényegesen különbözik. Feltűnő a
kiugró áll és orr, s bár göndör fűrt-
jeit itt is felismerhetjük, a frizura
különbözik. Ráadásul egyedülálló
módon itt a költőt csupasz állal lát-
hatjuk. A titokzatos rajz már-már a
karikatúra határát súrolja.

A koponya

Avagy a művészi szabadságról

„Tot, Hynku, pohled tvůj! Opásán
drsnou koží, Jan Křtitel pouště té,
sníš divný sen tu boží.

A jak zřím na tebe, vše náhle jiné
kol: Je večer májový, o lásce šeptá
mech, strom kvetoucí i bor i růže
vonný vzdech; i širé jezero lká tiše
lásky bol, v něm vlna s vlnou hraje,
jiskra jiskru honí, a tvář svou krás-
nou, bledou nad ním luna kloní.”

Svatopluk Čech: Na Valdštýně

[A következő fordítás egy interjú gépirá-
ta alapján készült. Az újságíró neve, va-
lamint a megjelenés körülményei – már
ha megjelent az interjú – ismeretlenek.
A gépiratra egy önmagát nevesíteni nem
kívánó antikvárium leltározás során
bukkant rá, tőlük került birtokomba.
Az interjúalany Milan Knobloch szob-
rász, aki 1986-ben a Nemzeti Múzeum
felkérésére Emanuel Vlček antropológus
segítségével elkészítette Mácha hiteles
szobrát. Az interjú ebből az alkalomból
készülhetett.]

Ön Mácha születésének kétszázadik
évfordulójára elkészítette a költő mell-
szobrát, hiteles arcmását. Az eddigi
ábrázolások, mondjuk Myslbeké nem
tekinthető annak?

Nem. Myslbek Mácha szobra a
petříni parkban a legkevésbé hiteles

ábrázolás. A romantikus igényeknek nyilván megfelel, de az arc a képzelet szüleménye. S ez természetes is. Hiszen az alkotónak kizárólag azok az ábrázolások álltak rendelkezésére, amelyeket ma is Mácha arcképeként ismerünk. Ugyanez vonatkozik Václav Blažek litoměřicei szobrára.

Közismertek a portrék körül folyó találgatások, a krimibe illő szövevényesség. Melyik képmás tekinthető hitelesnek?

Tulajdonképpen sem Quast képeről, bár ezt Vlček többé-kevésbé hitelesnek tartja, sem pedig a Farský-féle litográfiáról nem sikerült bebizonyítani, hogy valóban a költőt ábrázolják. Az egyetlen hitelesnek tekinthető kép Mácha önarcképe. Ebből tudtam a legtöbbet meríteni. Az éles kontúrok, a markáns orca, a kampós orr és kiugró állkapocs alátámasztják, hogy úgy mondjam, a koponya valóságát.

Azt állítják, az ön Mácha mellszobra közelíti meg leghívebben a cseh költő-óriás arcát. Hogy sikerült elérni ezt a hitelességet?

Vlček doktor segítségével, hála antropológiai ismereteinek. 1939-ben, mielőtt Máchát Vyšehradon újratemették, alaposan megvizsgálták a csontjait. Mácha maradványai a Károly Egyetem antropológiai intézetébe kerültek. Jiří Malý professzor jelentése e tekintetben forrásértékű. Meggyőzően bizonyította, hogy a

mendemondák ellenére igenis Mácha csontjaival állunk szemben. Az exhumációt végző Hans Knoblochot is alaposan kikérdezte 1938. október közepén Karel Janský, Mácha kutató.

Egyébként nem zavarja, hogy a vezetőkéneve azonos a sírásóéval?

Nem. Sőt, kifejezetten szórakoztatónak találom. De visszatérve tárgyunkhoz, a jelentés mellett a legfontosabb, hogy Malý professzor röntgenfelvételeket is készített a koponyáról, ráadásul a koponya öntvénymásolatát is elkészítette. Tehát ezek alapján doktor Vlčekkel már el tudtuk készíteni az arc rekonstrukcióját.

A mellszobrot a Nemzeti Múzeumban leplezték le. Hogyan fogadta a közönség Mácha valódi arcát?

Néhányan dühösek lettek. Hát ez az a titokzatos Mácha? A szívtipró? Hol vannak az égő szemek? Arcán könnyed félmosoly, szívében mély bánat. Ilyennek látom. De egyébként az arcmás valóban annyira valóságos, amennyire csak lehet. Be kell, hogy valljam, megleptek a múzeumban, amikor az egyik kiállítás-meghívón Máchát, mint kopaszodó, kövérkés és szakállas negyvenest ábrázolták.

Mi a helyzet azzal a bizonyos titokzatos félmosollyal?

A dologra már dr. Malý is felfigyelt, hiszen éppen a koponyasérülés volt a legfőbb érv mellett, hogy a Prágába került maradványok Mácha csontjai. Malý jelentésében alátámasztja a költő öccse, Michal leírását Mácha holttestéről: a bal kéz a mellkason, a jobb hosszában a test mellett. Szerencsére hiánytalanul maradt meg a csontozat, és a koponya is kiváló állapotban őrződött meg. A koponya és az állkapocs jobb oldalán világosan látható az a sérülés, amelyről a források is beszámolnak. Még kisdíakként, hétéves kora körül Mácha leesett a prágai Szent Péter templom (Kostel Svatého Petra na Poříčí) harangtornyából és alaposan összetörte magát. Magasról zuhanhatott le, mert sérülése maradandó volt.

Vagyis azt mondhatjuk, hogy torz volt Mácha arca?

A kortársak említik az arcán lévő sebhelyet. Vlček jelentése szerint jobb szeme mellett jól látható volt a koponyán egy mély, de jól összeforrt heg, a másik pedig a felső állkapocs jobb oldalán, de ez valószínűleg nem volt látható, ahogy az a néhány kitört fog sem. Mácha, hogy a sebhelyet eltakarja, jobbra fésülte a haját. Egy időben emiatt állítólag szakállt is hordott. Az idegpályák is megsérülhettek, mert a kortársak szintén tanúsítják, hogy Mácha nagyon furcsán mosolygott, mintha csak félig

tudott volna a szája mosolyra húzódni.

Hogy lehet ezt a szobor által visszaadni?

Persze, dr. Vlček alapos rajzainak és rekonstrukcióinak ellenére a mosolyt nem lehet a koponya alapján rekonstruálni. Mikor kétségeimet Vlčekre zúdítottam, csak széttárta a karját és ennyit mondott. Csináld érzésből, művész vagy, nem?

A sír

Krónika

„[...] Prostranství před chrámem Svatého Petra a Pavla na Vyšehradě. Zazněli fanfáry. Chrámu [...] muži vynásejí s rakev [pozůstatky] básníka Karla Hynka Máchu. Okolo rakve čestná stráž [...] v černých oděvech s květy v rukou. Duchovenstvo opustilo chrám po skončení s církevních obřadech, a sice na malém prostranstvím před chrámem, na prostranství ohraničené z jedné strany zdí hřbitovní a z druhé strany zdí bývalé citadely byla vztyčena na stožáru státní vlajka, a okolo stožáru dva černé, kvádrovité sloupy, ve kterých vzplanou plameny [...]”

„A Vyšehradi Szent Péter és Pál templom előtti tér. Felhangoztak a

harsonák. A templomból [...] feketébe öltözött férfiak hozzák a költő Karel Hynek Mácha [maradványait tartalmazó] koporsót. A koporsó körül feketébe öltözve, virággal [...] díszítés. Az egyházi szertartások végeztével a papság elhagyta a templomot és az előtte lévő kis téren, melyet egyik oldalról a temető, másik oldalról az egykori citadella fala határol, felvonták a nemzeti zászlót, s a zászlórúd melletti két fekete kocka alakú oszlopon lángok lobognak [...]"

MÁCHA ÚJRATEMETÉSÉN ELHANGZOTT ÉLŐ RÁDIÓ- RIPORT RÉSZLETE

[Összeollózott anyagok és adatok, amelyekből Mácha posztumusz életrajza rajzolódik ki.]

1836. okt. 1. Megszületik Mácha és Lori fia, Ludvík.

1836. okt. 4. Mácha, hogy fiát lássa, Litoměřicéből Prágába gyalogol.

1836. okt. 24. A Radobýl csúcsán üldögélve javítgatja – mint később kiderül – utolsó versét (*Cesta z Čech*), amikor a hegy alatti városkában megpillantja a tűzvészt. Erejét felülmúlva segít az oltásban. Valószínűleg fertőzött vizet iszik, mely későbbi betegségét okozza.

1936. nov. 5. Már rosszul van és hány, egészsége megroggyan. Az orvos nem engedi dolgozni menni.

1836. nov. 6. Tíz nappal 27. születésnapja előtt, hajnali három óra körül elhalálozik. Állítólag „Brechdurchfall”-ban, azaz a kolera leggyengébb változatában. Mivel a ragály terjedésétől tartanak, halála napját egy nappal korábbra teszik, 5-e olvasható sírkövén is.

1836. nov. 8. Öröknek tűnő nyugalomra helyezik a litoměřicei temetőben. Utolsó (előtti) útjára csak öccse, Michal kíséri el.

1938. okt. 1. A litoměřicei temetőbe megérkezik az autó, s elviszi a papírzsákba gyűjtött maradványokat az imént kiemelt sírkövel együtt. Mire Prágába a fővárosi krematóriumba érnek vele este nyolc körül, a németek bevonulnak Litoměřicébe.

1938. okt. 3. Közszemlére teszik a költő földi maradványait. A kegyeleti gesztus nem jár különösebb közéleti visszhanggal. Ekkor már komoly problémákkal kell szembenéznie a lakosságnak.

1939. márc. 15. A náci Németország megszállja Prágát is, majd kikiáltják a Protektorátust.

1939. ápr. 7. Újratemetik Máchá maradványait a Vyšehradi temetőben, eredeti sírkövével. A Birodalom engedélyezi az újratemetést, a ceremónia azonban tömegeket vonz és a megszállás elleni tiltakozássá válik a cseh nemzet emblémájaként felismert Máchá megterése szülőföldjébe. A maradványait tartalmazó koporsót a kor legnevesebb költői, legelől František Halas, viszik a temetőbe, s egybeként Josef Hora mond beszédet sírja felett. Az újratemetésről szóló rádióriportot milliók hallgatják, Kocourek sír felett mondott beszédét százazrek könyvezik meg.

1923. aug. 23. A litoměřicei immár üres sírba, Máchá helyére a helybéli szemorvost temetik, akit – nem minden iróniát nélkülöző módon – dr. Böhmnek hívnak.

1941. nov. 24. Litoměřice tőszomszédságában, Terezín városka Habsburg erődjében, mely ekkor már több mint egy éve politikai foglyokat tömörítő börtönként működik, létrehozzák a gettót – e napon érkezik az első transzport. A koncentrációs táborból nemsokára megindulnak az első transzportok előbb kelet, majd Auschwitz felé.

1989. nov. 17. Bár a tüntetés 16:40-kor hivatalosan befejeződött, a nép

továbbra is ki akarja kifejezni tiltakozását. Az esti Prágában ezrek lődörögnek, s nemsokára világossá válik, hogy a nap még nem ért véget. A rendfenntartó erők készen állnak szétoszlalni a tömeget. A diákok és akadémikusok vezette tizenötezes tömeg Albertovból a Vyšehradi temetőbe megy forradalmi jelszavakat skandálva, s az 1939-es eseményekre reflektálva gyertyát gyújtanak Máchá sírján, virágot helyeznek rá, a himnuszt éneklük. Az emlékezés este hat körül véget ér, kiélezett helyzetben a diákok nagy része az Opletalovára indul. Ugyanarra, amerre az 1939-es menet is haladt, a Vrstislavován és a Vyšehradskán keresztül folytatják útjukat a belváros felé. A Botanikus kert és a Vyšehradská sarkán kerül sor az első összecsapásra, amikor a diákok áttörnek a rendőrkordont. A tömeg másik része irányt vált, a Plaveckán keresztül az akkor még Nábřeží Bedřicha Engelsen (Engels Frigyes Rakpart, ma Rašínovo nábřeží) keresztül folytatja útját a belváros felé.

2010. máj. 1. A petříni park virágos fái, a kilátó alatt, Máchá szobra előtt új cseh rekord születik. A nap folyamán a helyszínen 711 pár csókolja meg egymást. A május 1-ei csókverseny annak ellenére népszokássá válik, hogy Máchá

elbeszélő költeménye, a *Máj* címe ellenére inkább sötétség és az ősz (novemberben született és halt meg), semmint az önfeledt öröm költőjeként mutatja alkotóját.

2016. jún. A prágai Kriminálisztický ústav tapasztalt törvényszéki antropológus szakértő, Hana Elišková megvizsgálja a Mácha koponyájáról készült öntvénymásolatot Malý és Vlček nyomán, és azt ún. 3D-s szuperprojekció segítségével összeveti a költőről készült képmásokkal. Megállapítja, hogy a költő legvalóságosabb arcú a Valdštejní vár Keresztelő Szent János arca – leszámítva Vlček és Knobloch rekonstrukcióját.

„[zpěvají hymnu] Naše hymna zazněla [...] spisovatelé spustili do hrobu Máchovu rakev strany černého dřeva, a nyní začínají házet kytičky na rakev [...] Chtěl bych se tě aspoň na chvíli představit nyní ne podle portrétu, ne podle soch, veď vždyť ani neznáme tvoje přesnou fotografickou podobu. Chtěl bych se tě s ostatními, který nás naslouchají představit nyní docela neoficiálně, prostě lidsky, bez onoho romantického pojetí jako šestadvacetiletého muže, který stojí tady blízko s očima planoucíma, patrně s trochou hladu v žaludku, s hlavou utýranou starostmi, co dětem, co se ženou, co bude vůbec se studiem,

jak to všechno skončí. Aspoň na tich několik [...] jsem tě vyvolal sem z hrobu, a musím tě nyní rozloučit s tebou. Jako ostatní házejí do tvého otevřeného hrobu květiny [...] narcisy, tulipány, konvalinky, tak i já přistoupím nyní k tvému hrobu, poněvadž jsem s mikrofonom přímo nad ním, a hodím do něho jménem posluchačů českého rozhlasu kytičku býlích, čistých květů, i jménem jich všech, který se sjednotili těchto dnech a v hodinách dnešního přenosu. Nad tvým jménem milionů všech, kdo tě milovali a kdo v tobě ctili to, co bylo v tobě nejlepší, Karle Hynku Mácho!“

„[a himnuszt éneklik] Himnusunk felhangzott [...] az írók Mácha fekete koporsóját leengedték a sírba, s most kis csokokat hajtanak a koporsóra [...] Szeretnélek most elképzelní, nem portré és nem szobor alapján, hiszen nem is ismerjük pontos, fotografikus arcmásod. Szeretnélek a többiekkel együtt, kik hallgatnak minket, elképzelní most egyáltalán nem hivatalosan, de egyszerűen emberileg mindenféle romantikus felfogást mellőzve, mint huszonhat éves férfit, aki itt áll a közelünkben lángoló tekintettel, bár enyhe éhséggel gyomrában, gondoktól kínzott fejjel, hogy mi legyen a gyerekekkel, az asszonnyal, mi lesz egyáltalán a tanulmányokkal, s hogy egyáltalán hogy végződik majd ez az egész.

Csak arra a néhány [...] megidéztelek sírodból, s most búcsút kell vennem tőled. Ahogy a többiek nyitott sírodba virágokat [...] nárciszokat, tulipánokat, gyöngyvirágot hajítanak, úgy most én is sírodhoz lépek, s mikrofonommal éppen felette állok, s a cseh rádió hallgatóinak nevében egy kis csokor fehér, tiszta virágot hajítok bele azoknak nevében is, akik e

napokban és órákban az adás alkalmával összegyűltek. Mindazon milliók nevében, akik szerették benned azt, amely a legjobb volt, Karel Hynek Mácha!”

MÁCHA ÚJRATEMETÉSÉN
ELHANGZOTT ÉLŐ RÁDIÓ-
RIPORT RÉSZLETE –
FRANTA KOCOUREK BESZÉDE

© Csata Hanna

VIDÍTÓ KEDVEZMÉNYEK!

Ne búsuljon tovább!

A Magyar Narancs-olvasókártyával akár több ezer forintot is spórolhat kedvenc helyein.

Rendelje meg most **11 288 forint kedvezménnyel*** mindössze 19 860 forintért a Magyar Narancsot, és legyen Öné a legtöbb helyen **20 százalék kedvezményre** jogosító „Olvasókártya”!

Már csak ezért is érdemes egy évre előfizetni!

*Az áruspéldányhoz képest.

Az előfizetés lejártáig 20% kedvezményt nyújt:

Bethlen Téri Színház • Cirko-Gejzír • Fonó
Budai Zeneház • Írók Boltja • Jurányi
Produkciós Közösségi Inkubátorház • Katona
József Színház és Kamra • Ludwig Múzeum
• Nemzeti Táncszínház • Örkény Színház •
Petőfi Irodalmi Múzeum • Széké Színház •
Trafó • Zsolnay Örökségkezelő (Pécs)

10% kedvezményt nyújt:

Tranzit Art Café

7% kedvezményt nyújt:

Líra Könyvesboltok

magyarnarancs.hu/elofizetes

MAGYARNARANC'S

AJÁNDÉKOZZON ÉLET ÉS IRODALMAT!

Lepje meg családtagjait, barátait, üzletfeleit
Élet és Irodalom-előfizetéssel!

Rendelje meg igényes grafikai kivitelű ajándék-
utalványunkat, s adja át annak, akit tartalmas
és maradandó ajándékkal kíván megtisztelni.

Hónapokon át mindig Önre emlékezteti majd őt
a hetenként érkező *Élet és Irodalom*.

Az ajándékutalvány
megrendelhető,
illetve megvásárolható
a szerkesztőségben:

1089 Budapest,
Rezső tér 15.,
tel.: 210-5149,
210-5159,
fax: 303-9241,
e-mail:
lapterjesztes@es.hu,
es@es.hu

Az előfizetés díja: negyedévre
6300 Ft, fél évre **10 800 Ft**,
egy évre pedig **19 860 Ft**

ÉLET ÉS
IRODALOM
IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

